

Nejužívanější metody a techniky

[illegible]

*Studentům, které to baví,
a díky nimž to baví mne.*

Výzkum médií

Nejužívanější metody a techniky

Renáta Sedláková

Grada Publishing

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

Mgr. Renáta Sedláková, Ph.D.

VÝZKUM MÉDIÍ**Nejužívanější metody a techniky**

TIRÁŽ TIŠTĚNÉ PUBLIKACE:

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400
www.grada.cz
jako svou 5751. publikaci

Recenzovali:

Mgr. Michal Bočák, PhD., pověřený vedoucí Katedry komunikačních a mediálních študií
Filosofické fakulty Prešovské univerzity v Prešově
PhDr. Helena Pavličiková, CSc., vedoucí Katedry společenských věd Pedagogické fakulty
Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích

Odpovědná redaktorka Jana Kubínová
Jazyková korektura Jana Červená
Sazba a zlom Vojtěch Kočí
Návrh a zpracování obálky Vojtěch Kočí
Počet stran 544 + 4 strany barevné přílohy
Vydání 1., 2014

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a.s.

© Grada Publishing, a.s., 2014
Cover Photo © archiv autorky

ISBN 978-80-247-3568-9

ELEKTRONICKÉ PUBLIKACE:

ISBN 978-80-247-9641-3 (ve formátu PDF)

ISBN 978-80-247-9642-0 (ve formátu EPUB)

Obsah

Úvod	9
1. Na poli vědy.....	17
1.1 Základní pojmy obecné metodologie	18
1.2 Specifika výzkumu v sociálních vědách	36
Složitost sociální reality	39
2. Jak zkoumat sociální realitu.....	47
2.1 Kvantitativní versus kvalitativní přístup	47
Validita a reliabilita výzkumných šetření.....	53
2.2 Struktura vědeckovýzkumného procesu.....	56
3. Jak začít aneb Štěstí přeje připraveným.....	65
3.1 Příprava empirického výzkumu.....	65
Volba výzkumného tématu	66
Specifikace předmětu výzkumu	68
Návrh výzkumné strategie.....	74
Projekt empirického výzkumu	77
3.2 Výzkum v knihovně.....	82
4. Výzkumné jednotky: Koho/co budeme zkoumat?	85
4.1 Cílová populace, výzkumné jednotky a vzorek.....	86
4.2 Jak vybrat vzorek?	91
Náhodné a záměrné výběry	93
Rizika výběru zkoumaných jednotek.....	103
5. K čemu potřebujeme hypotézy?	111
5.1 Hypotéza a její role ve výzkumném procesu.....	112
Formulování hypotéz.....	116
Typy hypotéz: teoretické versus pracovní.....	118
5.2 Indikátor, ukazatel, znak, proměnná	122
Proměnné a jejich typy: nominální, ordinální a kardinální úroveň měření.....	129
5.3 Hledání měřitelných indikátorů – operacionalizace.....	131
Postup operacionalizace.....	134

Vliv operacionalizace na validitu a reliabilitu výzkumu	140
Operacionalizace v kvalitativním výzkumu	142
6. Základní techniky sběru dat	151
6.1. Dotazování – standardizovaný rozhovor	155
Survey (dotazníkové šetření)	157
Typy dotazníkového šetření a jejich specifika.....	159
Etika surveye: anonymita dotazníkových šetření a zabezpečení osobních dat.....	174
Dramaturgie dotazníku.....	176
– Typy otázek v dotazníku.....	180
– Umění klást otázky	183
– Formulace variant odpovědí	193
Finalizace výzkumného nástroje a předvýzkum.....	205
6.2 Kvalitativní formy dotazování	207
6.2.1 Hlubkový rozhovor.....	213
Zásady pro úspěšné vedení rozhovoru	217
Narativní rozhovor a orální historie	227
Evidence rozhovoru a příprava pro analýzu dat.....	232
6.2.2 Technika skupinových rozhovorů – focus group	236
Slabiny a silné stránky skupinových rozhovorů.....	240
Praktická realizace focus group	242
7. Pozorování a etnografické postupy sběru dat	249
7.1 Vědecké pozorování.....	250
Typy pozorování.....	251
7.2 Etnografický přístup v mediálních a kulturních studiích	258
Etnografie on-line identity a virtuálních komunit.....	265
7.3 Etnografické pozorování	269
Výhody a omezení	269
Pobyt v terénu: schopnost vidět a umění naslouchat.....	274
8. Analýza dokumentů	287
8.1 Obsahová analýza – nástroj pro zpracování velkého množství textů	291
Vymezení metody a pohled do minulosti.....	291
Limity obsahové analýzy.....	296
– Nesnáze s měřením objektivity	303
Jak postupovat	309
– Formulace zadání a výběr vzorku.....	310
– Příprava pro kódování dat.....	313
– Měření kodéřské reliability	319
Příklady realizace obsahové analýzy.....	322
8.2 Kvalitativní techniky analýzy dokumentů	328
8.2.1 Sémioticko-strukturální analýza	329
Výchozí sémiotické koncepty	331
Základní postupy sémioticko-strukturální analýzy	341
– Identifikace textu	343

– Analýza prvního stupně označování.....	346
– Analýza druhého stupně označování	357
– Technika analýzy vyprávění	369
– Analýza třetího stupně označování	376
Další nástroje pro analýzu audiovizuálních sdělení	381
Ještě trochu teorie.....	383
8.2.2 Alternativní postupy analýzy dokumentů	386
Historicko-srovnávací metoda	386
Interpretativní čtení	390
9. Kvalitativní analýza dat.....	395
Odlišná pojetí výstupů z kvalitativní analýzy dat.....	398
9.1 Zakotvená teorie	400
Postup vytváření zakotvené teorie	405
– Úskalí realizace zakotvené teorie – nikdy nic nepovažuj za samozřejmé	408
Kódování – základní nástroj zakotvené teorie	412
– Jak si poradit s kódováním.....	414
9.2 Analýza diskurzu – víc než jen analýza textu.....	426
Vymezení diskurzu a jeho vliv na podobu analýzy	431
Analýza diskurzu – možnosti, jak postupovat	438
– Inspirace podle J. P. Gee: zaměřeno na jazyk.....	439
– Inspirace podle N. Fairclougha: analýza intertextuality a interdiskurzivity	442
– Inspirace T. A. van Dijkem: analýza ideologie mediálního diskurzu rasismu.....	446
– Inspirace G. Roseovou: diskurzivní analýza obrazu a prostoru.....	455
Odlišná pojetí diskurzivní analýzy.....	461
– Konverzační analýza	461
– Členská kategorizační analýza	466
10. Před cílovou páskou: publikování závěrů výzkumu	469
Media studies methodology and research	483
Seznam vyobrazení.....	489
Seznam tabulek.....	491
Seznam příkladů.....	493
Seznam citované literatury.....	495
Použité materiály.....	522
Věcný rejstřík.....	523
Jmenný rejstřík	535

Úvod

*„Až když si uvědomíme, jak málo víme,
si můžeme začít klást ty správné otázky.“*
(Halloran 1998: 19)

Mediální studia jsou takový tavicí kotlík, ve kterém se setkávají a mísí různé sociální i humanitní obory a jsou taveny do nové postdisciplinární slitiny. Pro zastánce tradičních, staletými posvěcených vědních disciplín často příliš fluidní, ne zcela vyhraněná a obtížně vymezitelná oblast vědeckého zájmu. Navíc s ne úplně jasnými hranicemi vzhledem k jiným novým oborům, jako jsou kulturní, komunikační či queer studia, k těm starším: sociologii, politické vědě nebo antropologii, ale i k těm tradičním: historii, ekonomii či literární kritice. Ti, kteří se domnívají, že amalgamace (ani kultur, ani oborů) nemůže fungovat, jim mnohdy nemohou přijít na jméno a s trochu hanlivým příděchem je označují za „studia“ (nikoli za vědní obory), čímž chtějí naznačit, že se těm zavedeným nemohou rovnat. Navzdory tomu v posledních třiceti letech dochází ke vzniku dalších disciplín, proti kterým jsou i filmová studia nebo genderová studia již veterány. Jejich zaměření je zpravidla mnohem užěji vymezené než u tradičních věd a soustředí se na specifické objekty zkoumání.¹ Namátkou audience

1 Tento proces ale není specifikem nových vědních oborů. Podobně se tříští např. fyzika (na biofyziku, astrofyziku, fyziku pevných látek atd.) či politická věda (na evropská studia, bezpečnostní studia, mezinárodní studia atd.), a zcela analogicky ani v rámci studia literatury již nelze být odborníkem na romantickou anglickou literaturu (natož na anglickou literaturu obecně), ale třeba jen na Charlese Dickense. Dokládají to i názvy periodik těchto nových úzce specializovaných oborů: např. *Palgrave Advances in Charles Dickens Studies*, podobně *Shakespeare Studies* atd.

studies,² production studies,³ komiksová studia, studia nových médií⁴ či kyberantropologie. Zrod těchto subdisciplín může vysvětlit nárůst počtu vědeckovýzkumných pracovníků a mnohonásobně zrychlená produkce vědění, na niž obory i badatelé reagují další specializací svého profesního zájmu. V rámci studia společnosti a kultury přicházejí zásadní změny s tím, jak se rozvíjejí informačně-komunikační technologie a proměňují se způsoby komunikace i sociálních interakcí, čímž vznikají nové oblasti pro výzkum.

Situace je o to komplikovanější, že ani samotná komunita těch, kteří se oboru věnují, jej nevymezuje shodně. Příkladem mohou být právě komunikační studia, jež se v České republice vyčlenila jako samostatný obor, ale na některých zahraničních univerzitách jsou součástí těch mediálních, nebo naopak, jinde jsou mediální studia podoborem studia komunikace, popřípadě mediální komunikace. Na jedné straně vymezení předmětu komunikačních, mediálních či kulturních studií není zcela přesné, na druhé straně se zde při studiu relativně nových jevů setkává a doplňuje řada tradičních akademických oborů. Liší se otázkami, které si kladou, východisky, z nichž čerpají, stejně jako metodami, které při zkoumání (mediální) komunikace či kultury, jejích institucí, obsahů a jejich šíření, původců i příjemců aplikují. Zdrojem dynamiky těchto rychle se rozvíjejících disciplín je právě vzájemné obohacování, jež přináší možnost aplikovat výzkumné postupy na otázky a témata, která jimi zatím nikdy nebyla řešena.⁵ Je zřejmé, že interdisciplinární přístup ke studiu mediální komunikace je nejen přínosný, ale i nezbytný pro pochopení jevů, jež se v posledních padesáti letech staly součástí každodennosti (minimálně západní) společnosti. Z určitého pohledu lze komunikaci označit za jednu z nejpodstatnějších oblastí života nejen na úrovni jedinců, ale i v rovině celospolečenské a institucionální. To vyžaduje propojit makro – i mikrorovinu zkoumání, získat přehled o fungování širších celků, sociálních i kulturních struktur a zároveň zohledňovat, jak jsou utvářeny a znovu ustavovány v každodenních interakcích konkrétních jedinců, které formují, ale současně jsou jimi zpětně tvořeny. Široké spektrum přístupů a záběru mediálních studií je někdy zvenčí

2 Označení oboru se používá v anglickém originále a nemá zavedený český název.

3 Přístup rozvíjený v rámci amerických filmových a televizních studií zaměřený na výzkum profesní komunity filmařů jako nositelů specifické subkultury.

4 Gauntlett (2011) mluví o mediálních studiích 2.0.

5 Kupříkladu lze analyzovat televizní seriál jako etnografický materiál získaný výzkumníkem v terénu a zkoumat postavy seriálu jako příslušníky specifické komunity? Dočtete se v kapitole 7.

považováno za znak krize legitimacy a identity a pro nezainteresované kritiky může být důkazem nevyhraněnosti a nekoherence oboru, ale ti, kteří se na tomto poli pohybují, považují právě teoretický i metodologický pluralismus a diverzitu oboru za jeho výhodu.

Pro ustavení nového akademického oboru jsou důležité tři oblasti, jež tvoří jeho nosné pilíře. Především je to postupné budování teoretického korpusu z poznatků vyvozených z empirických výzkumů. K tomu je nezbytná specifická oborová metodologie a příslušné oborové periodikum, v němž jsou výzkumné závěry publikovány⁶ a šířeny širší akademické obci. V neposlední řadě jde o akreditaci oboru pro studium na magisterském stupni vysoké školy. Všechny tyto podmínky mediální, kulturní i komunikační studia splňují, a to i v České republice. Mediální studia zde lze studovat minimálně na čtyřech univerzitách (FSV UK, FSS MU, FF UP a MUP),⁷ kde také nalezneme jejich katedry a kde je realizován výzkum v této oblasti. Aktuálně vycházejí i dvě odborná oborová recenzovaná periodika: *Mediální studia* (vydáváná Fakultou sociálních věd Univerzity Karlovy) a revue *Kultura–Média–Komunikace* (vydáváné Centrem kulturních, mediálních a komunikačních studií při Univerzitě Palackého); výzkum v této oblasti je však realizován i jinde, například v rámci Centra pro mediální studia FSV UK nebo Institutu výzkumu dětí, mládeže a rodiny na FSS MU.

Tato monografie chce přispět ke konstituci oboru mediálních studií především v rovině oborové metodologie. Pro její koncepci je proto důležitý pohled zpět, na to, co současnou podobu mediálních studií formovalo. Lze vysledovat různé kořeny zakotvené do několika oborů. Tím klíčovým je (nejen) podle mého názoru sociologie, přesněji sociologie masových médií, dříve teorie masové komunikace, a proto i v této knize je sociologizující linie nejvýraznější. A to nejen po stránce teoretické, ale především metodologické, neboť jedním z definičních znaků vědy je oborová metodologie a postupy, kterými svůj předmět zájmu zkoumá.⁸ Ze sociologické metodologie přitom čerpali nejen výzkumníci zájímající se o fungování médií, masovou komunikaci nebo výzkum veřejného mí-

6 Jako když v roce 1895 É. Durkheim založil první katedru sociologie a o tři roky později začal vydávat *L'Année Sociologique* nebo ve stejném roce A. Small *American Journal of Sociology* (který mimochodem sloužil jako důležitá platforma pro diskusi o fungování médií na počátku 20. století).

7 Kulturní a komunikační studia v tomto směru zaostávají a lze je zatím studovat pouze na Filozofické fakultě UP v Olomouci.

8 Srov. Petrusek (2008).

nění, ale i další tradiční vědní obory, jako jsou politologie, antropologie, sociolingvistika či pedagogika, nebo novější odvětví studia, například marketing, teorie spotřební kultury nebo studia kyberkultury apod.⁹

Pro rozvoj mediálních studií byly neméně důležité impulzy filozofické, především kritické teorie, psychologické, lingvistické či literárněvědní, politologické, antropologické, etnografické, feministického hnutí i další. Habermas (1972) uvádí tři tradice vědění, jejichž podíl lze vysledovat i na konstituci mediálních studií. Jsou jimi: (1) empiricko-sociální věda, (2) interpretativní přístupy a (3) kritické teorie. Pro první z nich je charakteristická inspirace přírodními vědami a jejich metodami poznávání, s důrazem na pozorování, experiment, kvantifikaci a statistické analýzy. Naopak interpretativní přístupy zdůrazňují odlišnost světa lidského (sociálního) a přírody a v návaznosti na to nutnost porozumění zkoumanému z hlediska samotných aktérů, jejichž jednání je intencionální a vedené tím, jak sami událostem a okolnímu světu rozumějí. Proto je zde dominantní výzkumnou metodologií etnografie a další kvalitativní postupy zkoumání. Třetí, kritická tradice spojuje více neomarxistických proudů (např. teorii Frankfurtské školy, feministické přístupy, ale i britská kulturní studia apod.), jež se snaží odhalovat ideologické pozadí fungování současných společností a upozorňovat na různé typy maskovaných nerovností. Její specifikum není ani tak v používaných metodách zkoumání, ty zahrnují obě předchozí varianty, ale spíše v úhlu nahlížení témat, optice kladených otázek a cílech výzkumu. Řadu otázek týkajících se komunikace a médií je přitom vhodné řešit kombinací více výzkumných technik a teorií, kterými získaná data uchopíme a interpretujeme (ale není to názor všech).

Na různých akademických pracovištích a různými vědci je daný obor vždy rozvíjen specificky, s různým zaměřením a s důrazem na odlišné tematické okruhy studia. Jsem si vědoma, že v mém podání mediálních studií je přítomna výrazná inspirace sociologií. Pro její ospravedlnění shledávám hlavně dva důvody. Především právě na tomto poli již téměř před sto lety vznikaly první akademické výzkumy masových médií, které byly vedeny kvantitativní novopozitivistickou metodologií. V roce 1941 založil jeden ze stěžejních průkopníků oboru Paul F. Lazarsfeld *Bureau of Applied Social Research*, ve kterém za pomoci sociologických metod

9 Uvedené metodologické údaje mají širší obor platnosti a použitelnost představených metod zkoumání se nevztahuje pouze na výzkum médií či komunikace, proto kniha může být přínosná pro příznivce všech těchto vědních oborů, stejně jako pro ty, jež zajímá fungování médií v době pozdní modernity.

zkoumal účinky médií. Lazarsfeld je dnes považován nejen za toho, kdo rozpracoval postupy výzkumu veřejného mínění, navrhl řadu stále používaných metod výběru vzorků i vedení výzkumu, ale i za zakladatele sociologie masových médií, na kterou mediální studia navazují.¹⁰ A za druhé, řada témat, která tvoří klíčové okruhy zájmu mediálních studií, je inherentně sociologická. Namátkou jmenuji témata, jako jsou moc, nerovnost, ideologie, instituce, profesionalizace, gender, sociální interakce, jazyk, každodennost a další. Zároveň se domnívám, že není možné adekvátně porozumět a vysvětlovat fungování médií v současné společnosti, aniž bychom zároveň neměli důkladné povědomí o ní samotné. Osobně za nejzajímavější část mediálních i kulturních studií považuji právě jejich průnik v oblasti výzkumu publika a recepce mediálních sdělení a dále tematiku reprezentace a mediální konstrukce reality. Také to se patrně odráží v obsahu tohoto titulu, rozhodně to však neznamená, že by se omezoval na výzkum publika nebo mediálních obsahů a uvedené výzkumné postupy nebyly aplikovatelné na další témata, okruhy, problémy a otázky.

Kniha, kterou otevíráte, poskytuje vhled do speciální metodologie mediálních, ale částečně i kulturních a komunikačních studií. Seznamuje s termíny, metodami a výzkumnými nástroji, s nimiž pracuje nejen výzkum mediální komunikace, ale také studium jevů (populární) kultury a používají se jak při zkoumání mediálních obsahů, tak jejich recepce, i ve výzkumu mediálních organizací a médií jako instituce. Důležité termíny z metodologie oboru jsou vždy v případě prvního použití nebo tam, kde následuje jejich podrobnější výklad, uvedeny tučně. V některých případech, především pokud to není zcela triviální, uvádím v závorce i jejich anglické znění. Jestliže se při čtení textu setkáte s konceptem, jenž vám není zcela známý a jeho vysvětlení je obsahem publikace, najdete u něj poznámku pod čarou, která odkazuje na kapitolu, v níž je vysvětlen.

Tento text by měl pomoci zorientovat se na poli sociálněvědního výzkumu v oblasti studia médií či kultury, poradit, jak takový výzkum navrhnout, připravit i zrealizovat nebo jak posuzovat výzkumy druhých a jejich výsledky. Obecně však platí, že pro osvojení si zde prezentovaných dovedností je klíčový nácvik těchto postupů,¹¹ nejen teoretická znalost. Ta vám ale pomůže vyhnout se při empirické práci zásadním chybám.

10 Srov. Petrusek (2008), Jeřábek (1997).

11 Zároveň se lze hodně naučit i kritickým hodnocením výzkumného úsilí ostatních.

Publikace se snaží obsáhnout nejčastěji aplikované postupy sběru a analýzy dat využívané při studiu médií a kultury (v antropologickém slova smyslu) a ilustrovat je na příkladech. Prostor věnovaný jednotlivým výzkumným metodám není zcela vyvážený a některým přístupům se dostalo větší pozornosti než jiným. Částečně to vyplývá ze složitosti prezentovaných konceptů, které se především v případě kvalitativních postupů ukázaly být obtížně popsatelné bez uvedení alespoň jejich základního teoretického zakotvení.¹² Pro realizaci vlastního empirického výzkumu však bude vhodné, když uvedené informace doplníte studiem dalších titulů, zaměřených přímo na zvolené výzkumné techniky. Proto na mnoha místech najdete odkazy na vhodné rozšiřující nebo specificky zaměřené publikace. Uvedeny jsou především české zdroje a tituly dostupné v knihovnách sociálněvědních či filozofických fakult v České republice.

Domnívám se, že pro kvalitní vědeckou práci v daných oborech je nezbytné ovládat jak kvantitativní, tak kvalitativní postupy sběru a analýzy dat. Přesto výklad analytické práce s kvantitativními daty, jejich statistické zpracování a aplikace popisné i inferenční statistiky zůstaly zcela stranou. Je tomu tak především proto, že se jedná o obsáhlou součást empirické práce, kterou nelze přijatelně zjednodušit do jedné kapitoly, ačkoli u analýzy kvalitativní jsem se o to pokusila. Proto vás v případě potřeby zvládnutí kvantitativní analýzy dat odkáži na samostatné tituly věnované statistice a práci s příslušnými softwary pro statistickou analýzu dat (např. SPSS, Statistika). Podobně se nebudu věnovat ani softwarům usnadňujícím analytickou práci s kvalitativními daty (např. Atlasem, Nudistem).

Na závěr připojím ještě několik poznámek k formální podobě textu. V některých větách používám více výrazů, oddělených pouze lomítkem; jedná se o případy, v nichž jsem se nedokázala rozhodnout, který z nich použít, protože oba mají v daném místě své opodstatnění a vyjadřují určitý aspekt popisovaného problému. Označení „výzkum“, „výzkumné šetření“ nebo jen „šetření“ v knize užívám jako synonyma a různá pojmenování volím pouze ze stylistických, nikoli významových důvodů. Když mluvím o objektu výzkumu, neuvádím systematicky, že jím mohou být jevy i procesy, podobně pod označením výzkumné jednotky se mohou skrývat jak jedinci, tak skupiny nebo mediální texty či organizace apod.

12 Jsem si vědoma, že v některých případech je uvedený teoretický background jednotlivých postupů značně zjednodušený a někdy nedostatečný. Proto na těchto místech alespoň uvádím odkazy na další literaturu.

V případě, že píšete o praktické realizaci sběru dat, používám v zásadě antropologickou terminologii, která mluví o pobytu výzkumníka v „terénu“ mezi „domorodci“, i když se dnes většinou odehrává v rámci západní společnosti. Pokud není uvedeno jinak, citace zahraniční literatury, která nevyšla česky, jsou uvedeny v mém překladu.

V neposlední řadě bych měla vysvětlit, proč se v knize střídají přísudky v první i ve druhé osobě jednotného i množného čísla. Pokud vypovídám o vlastních názorech či postojích k problematice, píšete v první osobě jednotného čísla. Je-li text v čísle množném, pak pomyslným *my* označuji i čtenáře, které se tak snažím vtáhnout do popisovaného výzkumného procesu; a když používám druhou osobu množného čísla, pak se obracím přímo na ně. Současně bych měla ospravedlnit, proč systematicky nepoužívám mužský i ženský rod, pokud mluvím o výzkumnících nebo čtenářích či respondentech. Není to výraz genderové nekorektnosti, důvodem je zjednodušení a plynulost textu, kterou uvádění obou forem narušuje.

Na závěr bych chtěla poděkovat všem, kteří mne podporují v mé práci i při psaní této knihy; dále pak těm, kteří přispěli ke koncipování jejího obsahu a poskytli mi zpětnou vazbu a nedocenitelné podněty pro její zlepšení, kolegům, studentům i recenzentům.

Děkuji a přeji všem podnětné čtení.

autorka

Na poli vědy

1.

„Hra vědy je v principu bez konce.“
(Popper 1997: 34)

Tato kniha představuje základní výzkumné postupy využívané mediálními, kulturními a komunikačními studiemi. Specifickou metodologií těchto vědních oborů je nezbytné ukotvit do širšího rámce obecné metodologie vědy, která se ustavovala minimálně poslední dvě století.¹³ Bez ohledu na to, zda se jedná o vědy humanitní, sociální či přírodní, obecná pravidla se vztahují na všechny. Proto je tato vstupní kapitola věnována náčrtu základních konceptů platných napříč vědními obory. Jedná se opravdu jen o nahlédnutí na pole obecné metodologie, protože staletí se vyvíjející filozofické úvahy nelze smysluplně redukovat do části jedné kapitoly. Nejedná se proto o ucelený výklad, ale spíše o nástin těch nejdůležitějších konceptů, se kterými budeme pracovat v dalších částech textu. Jejich znalost je však nezbytná pro jakoukoli vědeckou práci, její rozvažování i kritickou reflexi. Protože i české odborné publikace zahrnují řadu obsáhlých pojednání o těchto základních konceptech, bude zde uvedené vymezení příliš zjednodušené. Proto pro hlubší osvětlení gnozeologických¹⁴ otázek a seznámení se s nejcitovanějšími autory, kteří se jim věnovali, odkáží na další odbornou literaturu z této oblasti – například Fajkus (2005), Popper (1997, 1998), Fay (2002).

13 To neznamená, že bychom se s vědou a filozofickými názory na možnost poznání nesetkali hlouběji v minulosti.

14 Gnozeologie či epistemologie neboli teorie poznání se soustředí především na otázky poznatelnosti světa, způsoby získávání poznatků o něm a úlohu smyslu a rozumu v tomto poznání atd. Srov. např. Blecha (1995).

1.1 Základní pojmy obecné metodologie

Věda je jedním ze způsobů poznávání světa. Je příkladem sociální instituce a poznat, jak funguje, znamená seznámit se se způsoby, jak se dělá.¹⁵ Ačkoli to někteří vědci neradi slyší, můžeme vedle ní postavit například zdravý rozum, náboženství, umění nebo filozofii, které se také snaží zachytit a interpretovat okolní svět. V západní evropské tradici se v 18. století v průběhu osvícenství, jež přineslo důraz na rozum, racionalitu a vzdělanost, věda prosadila jako dominantní způsob výkladu světa. Základy novodobého evropského myšlení, včetně vědy, byly položeny v renesanci.¹⁶ Vědecké poznání bylo rozpoznáno jako hodnota, která přispívá k rozšiřování moci člověka nad okolním prostředím a vede ke zlepšování životních podmínek. Klíčovým akcelerátorem byl rozvoj přírodních věd (zásluhou Newtona, Darwina a dalších) během průmyslové a vědeckotechnické revoluce, metod vědeckého bádání a následně i informačních technologií. Kořeny vědy jako tzv. scientia, jež byla odnoží filozofie, však sahají do antiky, již tehdy byla prostředkem poznávání základních principů fungování světa a odhalování pravd. Věda měla plnit (idealistickou) funkci: zdokonalení lidského života, přinášení praktických řešení a přispívání k rozvoji lidské společnosti.

Vědu můžeme chápat jako sociální systém orientovaný na generování vědění.¹⁷ Statické pojetí ji považuje za ucelený soubor poznatků o dílčích fenoménech světa, ve kterém žijeme. Vědu ale lze charakterizovat i jako nepřetržitý dlouhodobý systematický proces, usilující o vytvoření tohoto souboru poznatků, snahu popsat a objasnit vlastnosti jevů a vztahy mezi nimi. Toto pojetí zdůrazňuje činnost – to, co vědci dělají – a je označováno jako dynamické. Na vědu lze ale také nahlížet jako na systém komunikace mezi badateli, který vyžaduje společně sdílená pravidla,

15 Jeden z nejznámějších českých sociologů Jan Keller vymezuje instituci jako „způsob, jak se co dělá“ (1995: 56) a připojuje, že: „Poznat cizí kulturu znamená zjistit, jak fungují její instituce,“ (tamtéž). S vědou je tomu analogicky.

16 Zasloužili se o to především malíř a vědec Leonardo da Vinci, astronom a matematik Mikuláš Koperník, lékař a alchymista Paracelsus, anatom Andreas Vesalius či astronom a fyzik, (později) zastávce experimentální metody označovaný také za otce vědy Galileo Galilei a další. Jejich práce a myšlenky pomohly vymanit vědu z područí teologie, neboť středověký model vědy byl teocentrický.

17 Srov. Petrusek, Vodáková (1996).

terminologii i shodu na tom, co je považováno v daném odvětví a historickém období za vědu.¹⁸

Cílem vědy je tvorba vědění, formulace obecných zákonů¹⁹ a teorií, které pomohou orientaci ve světě a předvídání dalšího vývoje²⁰ (usuzovat ze známého na neznámé). Vědecké poznání má zkoumané jevy a procesy: (1) popisovat (deskripce) a klasifikovat; (2) vysvětlovat²¹ (explanace) a usilovat o jejich porozumění; (3) pomáhat k jejich předpovědi (predikce) a případně k řízení společnosti na základě vědeckých poznatků.

Vědci pracují na zjišťování poznatků a formulování zákonů, jež budou mít širší či obecnou platnost. Základním způsobem, jak zajistit důvěryhodnost svých zjištění, je dodržovat metodologická pravidla daného oboru, která specifikují, jak mají být jednotlivé výzkumné kroky provedeny a jak lze podpořit, testovat či ověřit jejich správnost. Dále vědci usilují o správnost a pravdivost svého poznání. Není jednoduché specifikovat, co to přesně znamená, protože na obsahu kategorie pravdy se mnozí neshodnou.²² Na druhé straně přístupy, které pravdu relativizují, zároveň relativizují i samotné vědecké poznání. Stoupenci exaktních věd jsou přesvědčeni, že svět, v němž žijeme, je poznatelný a že (alespoň část) dosavadního vědění o něm je správná, přínosná a stvrzená intersubjektivním souhlasem vědecké komunity. Ačkoli se vědci k poznání pravdy pouze blíží, jedná se o obecný imperativ, kterému podřizují své postupy

18 Srov. Fajkus (2005), Hendl (2005), Kuhn (1997).

19 Za vědecký zákon je považováno tvrzení, jež má zpravidla podobu statisticky pravděpodobnostního výroku o existenci určitého jevu, jeho relativně stálém chování nebo o opakujícím se vztahu mezi jevy za určitých podmínek platnosti.

20 Abychom mohli predikovat, musíme vědět, jak spolu jednotlivé jevy souvisejí, proto se věda nesoustředí na samostatná fakta, ale usiluje o jejich poznání v zákonitých souvislostech s jinými fakty.

21 Vysvětlení mají obecnější povahu a vztahují se nejen na přímo pozorované jevy, ale odhalují jejich příčiny a vzájemné souvislosti.

22 Dominantními směry, které se v historii prosadily, byly objektivismus a korespondenční teorie pravdy, podle níž je pravdivost poznání dána shodou mezi objektivní, na lidské mysli nezávisle existující realitou, o které vypovídá, a daným poznáním. To je spojené s naivním realismem a přesvědčením, že zkoumaný svět existuje nezávisle na svých aktérech a pomocí rozumu lze odhalit a poznat jeho zákonitosti. V polovině 20. století Karl R. Popper ukázal, že jakkoli mohou být vědecké teorie v souladu s empiricky pozorovaným, jejich pravdivost to negarantuje. Falibilismus, směr, který rozpracoval, tvrdí, že o žádném poznání nemůžeme s naprostou jistotou říci, že je pravdivé. Je pouze více či méně pravděpodobné (viz níže). Také postmoderní směry druhé poloviny 20. století jistotu poznání zpochybňují a relativizují. Podle nich univerzální pravda neexistuje, nýbrž je sociálně a historicky podmíněná. Dochází k přesunu od realistického pojetí pravdy ke konstruktivnímu, vyžadujícímu shodu ohledně pravdivosti, popřípadě k pragmatické teorii pravdy, která upřednostňuje to, co je užitečné pro praktická rozhodnutí a použitelné v praxi. Podrobněji např. Fay (2002).

zkoumání, protože usilují o to, aby jejich zjištění byla intersubjektivně stvrzena ostatními.

Naopak běžní aktéři používají pro řešení všedních problémů svůj zdravý, nebo chcete-li selský, rozum.²³ V jejich případě ale není výjimkou, když přijímají i zdánlivě správná vysvětlení, která jsou v souladu s jejich představami o fungování světa. Tak mohou jako příčinu a následek spojit i zcela nesouvisející jevy a akceptují i transcendentální vysvětlení odvolávající se na nadpozemské entity nebo vysvětlení posvěcená tradicí dané kultury či komunity. Věda se však soustřeďuje na jevy, které mohou být pozorovány či měřeny a výroky o souvislostech mezi nimi lze empiricky ověřit.

Vědci při zkoumání užívají vědecké metody, postupují systematicky podle předem stanovených a vědeckou komunitou dohodnutých pravidel.²⁴ K základním metodologickým pravidlům práce ve vědě, jak je shrnuje například Kerlinger (1972), patří:

- ▶ pracovat s vymezenými termíny;
- ▶ specifikovat a dodržovat metodické postupy, aby výzkum mohl být zopakován;
- ▶ empiricky testovat hypotetická tvrzení;
- ▶ při výzkumu kontrolovat možné intervenující faktory;
- ▶ neužívat nahodilých důkazů a vyvarovat se transcendentních vysvětlení, která nemohou být testována.

Své hypotézy a z nich složené teorie vědci testují a snaží se přitom nepřehlížet jevy, které jim neodpovídají, ve prospěch korespondujících důkazů. Jsou si vědomi obecně lidské tendence nacházet spíše potvrzující případy a naopak chtějí ty nesouhlasné při své práci eliminovat. Proto je důležitou součástí jejich práce kontrola provedeného postupu a vědecká otevřenost. To znamená, že svá zjištění i aplikované výzkumné postupy podrobují posouzení vědecké komunity a případné kritice. Na základě uvedených metodiky je každou vědeckou práci možné znovu zopakovat.

23 Jako zdravý rozum (*common sense*) je v sociologii označován způsob uvažování běžných aktérů. Bauman (1996: 13) jej popisuje jako: „bohaté, i když neuspořádané, nesystematické a často neartikulované a nevyslovitelné vědění, jehož využíváme ke zvládnání každodenních záležitostí našeho života“.

24 Americký pragmatik, filozof Charles Sanders Peirce charakterizoval čtyři obecné způsoby poznání: (1) metodu tradice, v níž je přesvědčení stvrzeno dlouhodobou zvyklostí; (2) metodu autority, která je záštitou platnosti tvrzení (význačné osobnosti nebo posvátného textu); (3) metodu a priori, jež vyžaduje soulad s intuicí (to se rozumí samo sebou), nikoli na základě zkušenosti a (4) metodu vědy, která poměřuje tvrzení na jedincích nezávislými obecnými kritérii, a tak umožní dospět všem ke stejnému konečnému závěru, protože charakter věcí je zcela nezávislý na tom, co si o nich myslí lidé (Buchler 1955).

A takovým způsobem provedená srovnávací studie by měla přinést srovnatelná data.²⁵ Proto jsou používány standardizované výzkumné metody, které výzkumníkovi při práci stanoví určité mantinely, a jeho postup tak může být revidován dalšími členy vědecké komunity. V dialogu vědců o jednotlivých výsledcích zkoumání a alternativních teoriích je pak ustavována shoda o poznaném. Tento způsob práce ve vědě je označován jako kritická intersubjektivita, která nahradila dřívější požadavek objektivity poznání (viz níže).

Na druhé straně je potřeba podotknout, že samotné postupování podle stanovené metody nezaručuje získání nových poznatků.

Jednotlivé vědní obory vymezuje jednak (1) předmětový zájem – předmět zkoumání, (2) metody zkoumání a empirický výzkum a jednak (3) výsledný soubor poznatků formulovaných do teorií.

Ad 1. Za předmět či objekt²⁶ zkoumání považujeme tu část reality, na kterou se soustřeďuje výzkumné snažení vědců daného oboru. Především v sociálních a humanitních vědách (ale i v těch přírodních) se předměty zkoumání jednotlivých vědních odvětví často překrývají a liší se spíše optika, jíž na ně vědci daného oboru nahlízejí, a otázky, které si kladou. Podobně metody i teorie jsou často různými obory sdílené.

Ad 2. Empirie v základním slova smyslu odkazuje k poznání získanému pozorováním (či zkušeností). Ve vědeckém kontextu odkazuje k výzkumu, jež své poznatky odvozuje z dat²⁷ získaných v procesu pozorování.²⁸ Vědecký výzkum lze charakterizovat jako logicky uspořádaný, kontrolovaný, empirický a kritický proces zkoumání přirozených jevů a předpokládaných vztahů mezi nimi.²⁹ Smyslem výzkumu je vysvětlení jevů prostřednictvím teorií. V tomto systematickém procesu jsou postupně eliminována alternativní vysvětlení a formulována obecná

25 Zpravidla se uvádí, že by měla přinést srovnatelné výsledky. Data však lze v závislosti na zvoleném přístupu výzkumníka a jeho teoretickém zakotvení interpretovat odlišně, což je zvláště v sociálních vědách poměrně obvyklé. Závěry jednotlivých výzkumníků proto mohou být odlišné a budou v diskusi vědecké komunity soupeřit o to, kterému se dostane většího souhlasu.

26 Ačkoli jsou někdy rozlišovány, většinou se oba pojmy používají jako synonyma.

27 Někdy se jako synonymum termínu „data“ používá označení „fakta“ nebo „údaje“, nejedná se ale o termíny.

28 Na obecně metodologické rovině se označení pozorování někdy používá v širším významu a ne odkazuje pouze k záměrnému sledování jevu, ale obecně k různým způsobům realizace empirické práce, tedy spíše jako synonymum ke zkoumání.

29 Srov. Kerlinger (1972).

teorie. Výsledkem procesu poznávání je soubor vědeckých poznatků. Cílem empirického výzkumu je prověřovat správnost z teorie odvozených hypotéz a poskytovat data pro generování teorií nových. Testovat teorie a odpovídat na vědecké otázky lze pouze na základě empiricky získaných dat, v opačném případě se jedná o spekulativní postupy.

Zpravidla rozlišujeme dva typy výzkumů: **základní** a **aplikovaný**. První se soustředí na řešení zásadních teoretických problémů daného vědního oboru a rozšíření jeho poznatkové báze. Jeho výsledkem jsou nové teorie a obohacení oboru. Druhý se používá při řešení praktických problémů. Využívá dříve dosažené poznatky pro zodpovězení konkrétních otázek běžných aktérů. Jeho cílem bývá navrhnout odpovídající opatření pro zlepšení daného stavu nebo výchozích podmínek. Přejít mezi základním a aplikovaným výzkumem však není ostrý a často se prolíná. Pro úplnost bych měla dodat, že práce na poli vědy se nevyčerpává empirickým výzkumem, ale její integrální součástí je i teoreticko-analytická linie, která vychází z předchozích poznatků oboru a spočívá v myšlenkové práci s nimi (a nezahrnuje vlastní empirické šetření).

Základem realizace empirického výzkumu jsou vědecké metody zkoumání, formalizovaná pravidla vymezující postup při empirické práci. V překladu z latinského originálu metoda znamená cesta za něčím. Metoda je poměrně přesně stanovený postup plánované činnosti (návod jednání)³⁰ směřující k určitému cíli, kterým je získání nových poznatků.³¹ Označení metody je obecným názvem pro různé postupy zkoumání. Jako **vědecké metody**³² jsou označovány závazné, formalizované, plánované systematické postupy využívané v procesu vědeckého poznávání.³³

30 Někdy se uvádí, že se jedná o algoritmus, což není zcela přesné. Použití algoritmu garantuje dosažení cíle, ale spolehlivý návod zaručující získání nových poznatků zatím neexistuje.

31 Tato pravidla vznikla postupně zobecněním zkušeností přechodných generací vědců a odráží postupy, které se ve výzkumu osvědčily. Jejich respektováním se vědci do značné míry chrání před chybami, jimž při vědecké práci čelí.

32 Zpravidla je za prvního, kdo formuloval zásady vědecké metody, označován francouzský filozof, představitel racionalismu a matematik René Descartes (1992), mluvící o nich ale již Aristoteles. Descartes byl přesvědčen o možnosti poznání absolutně platných nepochybných pravd pomocí rozumu. Při dodržení zákonů logiky je podle něj pomocí analytického postupu (rozkladu problému na dílčí jednoduché problémy) a všeobecného pochybování možné rozumově dospět k odhalení nepochybných pravd tvořících základ poznání. Tento přístup je označován jako karteziánské pojetí racionality, které za zdroj poznání označuje racionální rozum. To je v kontrastu s názorem empiristů, pro něž je klíčovou smyslová zkušenost. Patřili k nim např. Francis Bacon nebo John Locke.

33 To nevyklučuje využití štěstí, náhody či intuice vědce, ale spoléhat se na ně nedá.

Vědecké metody³⁴ si kladou nárok nejen na systematickост, ale také na přesnost, kontrolovatelnost, ověřitelnost a opakovatelnost. Pokud to splňují, jsou metody i jimi získané výsledky považovány za objektivní. Objektivita ale ještě negarantuje správnost poznání; vyjadřuje hlavně to, že bylo vyvozeno z empirických dat, nikoli na základě představ výzkumníka. Tvrzení, která není možné empiricky přezkoumat, jsou z vědeckého hlediska považována za nevěrohodná. Častěji než termín objektivní³⁵ ale dnes v sociálních vědách používáme označení **intersubjektivní**,³⁶ což znamená přijaté a sdílené členy vědecké komunity a současně otevřené kritickému přezkoumávání (viz výše).

Vědní disciplína, která se soustřeďuje na studium metod, se nazývá metodologie – nauka o metodách či teorie metod. Obecná metodologie vědy se soustřeďuje na ontologické a gnozeologické otázky: Co, případně jaká, je skutečnost? a Jak je možné ji poznat? (pokud vůbec).³⁷ Metodologie vědy³⁸ zkoumá metodická východiska vědy, její povahu a principy fungování. Kriticky posuzuje použitelnost jednotlivých metod zkoumání, srovnává výsledky, jež přinášejí, a stanovuje kritéria, která je třeba dodržovat při jejich aplikaci. Naproti tomu **metodika** je popis konkrétního výzkumného postupu (tzv. designu výzkumu) a metod zkoumání, jež byly použity při realizaci určitého výzkumného šetření.³⁹

Mezi vědecké jsou standardně řazeny (1) metody obecně teoretické: analýza, syntéza, klasifikace, analogie, komparace, abstrakce, generalizace, indukce, dedukce, a (2) **metody empirické**: pozorování a experiment,

34 Proto se někdy mluví o metodách poznávacích, od kterých se odlišují metody tvůrčí, jež staví na kreativitu a prosazují se v umění (Vodáková, Petrusek 1996). Ovšem i práce ve vědě vyžaduje tvořivost.

35 Jedná se o podobný problém jako s vymezením pravdivosti. Aktuální metodologie sociálních věd nepřijímá objektivistický ideál hodnotově nestranné objektivity, ale ani falibilistický relativismus, který mluví pouze o objektivitě metod zkoumání, nikoli poznatků, a přiklání se k chápání objektivity jako kritické intersubjektivitě (viz výše). V tomto smyslu objektivita neznamená pravdivost ani není zárukou shody vědecké komunity (vědci mohou postupovat objektivně a dospět k odlišným závěrům/interpretacím svých zjištění) (Fay 2002).

36 Intersubjektivita je základním konceptem fenomenologie a klíčovou vlastností žitého světa. Odkazuje k jevům, které nejsou vázané pouze na jeden subjekt, ale naopak jsou sdílené širším kolektivem, více subjekty (Vodáková, Petrusek 1996).

37 Věda se při zkoumání reality řídí dvěma druhy pravidel: zásadami teorie poznání (epistemologickými/gnozeologickými) a metodologickými postupy, které specifikují, jakým způsobem poznávat (Babbie 1986).

38 Velmi blízko k ní má filozofie vědy, jež se soustředí na analýzu jazyka vědy, pojmovou strukturu věd nebo zkoumá výstavbu a vlastnosti vědeckých teorií.

39 V řadě prací je pro specifikaci užitých metod zkoumání nesprávně použito označení metodologie, ačkoli jen naprosté minimum z nich opravdu řeší metodologické otázky daného oboru.

včetně měření.⁴⁰ Ty jsou považovány za **metody obecně vědní**, neboť se mohou uplatnit ve všech vědních odvětvích, ale každé z nich se využívá v různé míře. Vedle těchto odlišujeme **metody speciální** (např. statistická, biografická apod.), které jsou specifické pro různé vědní obory. Proto mluvíme o speciální metodologii nebo také **metodologii oborové**, která je svázána s výzkumnými postupy vybraného vědního oboru.⁴¹ Použité metody sběru dat ovlivňují jejich povahu. Každá metoda je vhodná pro získávání jiného typu údajů. Často se uvádí, že metody jsou ateoretické nástroje (nejsou vázány na konkrétní teoretickou tradici) a mohou být použity v rámci různých přístupů. Platí to ale jen do určité míry. Některé metody zkoumání, jako například analýza funkcionální, fenomenologická či sémiotická, jsou naopak úzce svázány s určitou teorií, která specifikuje jejich postup použití a současně je výkladovým rámcem pro získaná data.

Na poli empirie často mluvíme také o výzkumných **technikách**. Různí autoři používají oba termíny (metody i techniky) v různých kontextech, zpravidla techniku vymezují jako užší či specifičtější případ vztahující se k praktické realizaci ve výzkumu, ale není výjimkou, když jsou užívány i jako synonyma.⁴² V této knize se jejich význam snažím odlišovat a metody považuji za obecnější označení než techniky. Pokud mluvím o „technikách“ výzkumu, jedná se o aplikaci zvoleného typu určité metody v konkrétním výzkumném šetření. Techniky jsou zpravidla vázané na určitou teoretickou optiku nahlížení na zkoumaný jev nebo jsou spojeny s konkrétní teoreticko-výzkumnou tradicí oboru. V jednom výzkumném šetření může být použito více technik a může se jednat jak o různé techniky sběru dat, tak o postupy jejich analýzy. Můžete se setkat i s odlišením, které uvažuje o technikách jako o nástrojích získávání – sběru dat⁴³ – a metody považuje za postupy jejich zpracování – analýzy dat – vedoucí ke generování poznatků. Ani jedno z uvedených pojetí však není v českém kontextu ustálené a používané jednotně.

Vraťme se krátce k výše uvedeným obecně vědním metodám, začneme těmi teoretickými, jejichž užití je rozšířené napříč vědními obory a sahá

40 Ochrana (2009) tyto metody označuje jako explanační a vedle nich přiřazuje ještě metody interpretační: narativní (vyprávění) a hermeneutické (porozumění textu).

41 Náplní práce speciálního metodologa je zkoumání různých výzkumných postupů, srovnávání jejich výsledků a posuzování přínosu pro daný obor, popřípadě stanovení kritérií správnosti jejich použití.

42 Někteří autoři rozlišují ještě metody v obecném (širším) a v užším slova smyslu, např. Pelikán (2007).

43 Tomuto rozdělení neodpovídá například označení pro techniku zakotvené teorie, která je postupem analýzy dat, nikoli jejich sběru (viz kapitola 9.1).

hluboko do historie. Při **analýze** se výzkumník soustředí na detaily jevu. Základem analýzy je rozklad celku složitější skutečnosti na jednodušší části. Základní rovinou analýzy je klasifikace jednotlivých částí celku a jejich rozčlenění do kategorií podle společně sdílených (nebo naopak rozdílných) znaků. Následně je zkoumána struktura celku a vztahy mezi jeho jednotlivými prvky. Dochází tak k rozpracování zkoumaného problému, rozlišení podstatného a nepodstatného, k hlubšímu proniknutí do jeho podstaty a odhalení obecného. Podstatou analýzy je rozčlenit vyšší celek na jednotlivé prvky, prozkoumat jejich vzájemné vztahy, odhalit a objasnit vztahy příčinné souvislosti.

Syntéza je opačným procesem, neboť funguje na spojování dvou nebo více prvků do jednoho celku. Dospívá k závěrům na základě shrnutí dílčích poznatků a jejich zobecňováním. Pomocí syntézy poznáváme vnitřní strukturu celku, odhalujeme vztahy jednotlivých prvků a jejich funkce v rámci celku, případně „skládáme“ části tak, abychom dosáhli specifického chování či vlastností celku. Syntéza obvykle navazuje na předchozí analýzy zkoumaných jevů a oba procesy se vzájemně doplňují a tvoří kompaktní výzkumný nástroj.

Základem **komparace** je hledání společných či shodných nebo naopak rozdílných vlastností zkoumaných jevů. Na rozdíl od prostého srovnání, které může mít charakter pouhého popisu více jevů/objektů, komparace má přísnější pravidla. Především musí být určen její objekt a cíl a dále předem stanovena kritéria komparace zkoumaných objektů. Tato metoda je využívána nejen ve statistice, ale také v politologii při studiu politických systémů jednotlivých států a stojí v základu historicko-srovnávací metody.⁴⁴

Mezi obecné vědecké metody bývá dále řazena **metoda historická**, založená na zkoumání jevu v širších historických souvislostech, a **metoda analogie**, při které výzkumník na základě známých podobností mezi dvěma nebo více jevy usuzuje na jejich podobnost i v dalších (zatím neznámých) aspektech. Závěry formulované na základě analogie ale mají jen pravděpodobnostní charakter. Analogie se často odehrává pouze na úrovni myšlenkové úvahy výzkumníka, který může využívat také postup **abstrakce** (odhlížení) a **zobecnění** (generalizace).⁴⁵ Při abstrakci odhlížíme od určitých vlastností jevu ve prospěch těch, které se ukáží jako klíčové, ve snaze odhalit a vysvětlit podstatu jevu. Jejím opakem je

44 Podrobněji viz kapitola 8.2 zaměřená na kvalitativní analýzu dokumentů.

45 Pro jednotlivé pojmy používám to označení, které je v českém sociálněvědním diskurzu standardně zažité.

konkretizace. Abstrakce je logický myšlenkový proces, jenž umožňuje zobecňování. Při zobecňování postupujeme od konkrétního, jedinečného, k obecnějšímu právě tím, že rezignujeme na specifické odlišné detaily, které považujeme za nepodstatné, a zdůrazňujeme vlastnosti, jež jsou společné širší skupině (kategorií) jevů, kterou můžeme označit obecným pojmenováním. Zkoumané jevy pak můžeme rozdělovat – kategorizovat – podle toho, zda do této obecné skupiny patří či ne. Třídění jevů do jednotlivých kategorií je označováno jako **klasifikace**.⁴⁶ Jednotlivé kategorie přitom musejí splňovat některé základní požadavky: (1) postihovat zásadní vlastnosti jevu; (2) opírat se o jednoznačné kritérium, podle něhož je možné jev zhodnotit; (3) nepřekrývat se a (4) navzájem se vylučovat (jev nemůže být zároveň zařazen do více kategorií).⁴⁷

Indukce a dedukce⁴⁸ jsou dva základní postupy práce s daty a vyvozování závěrů z empirické práce. Induktivní metoda si při pozorování vybraných empirických jevů všímá jejich pravidelností (vzorců), ty zobecňuje a popisuje v nových obecnějších hypotetických tvrzeních. Postupuje tedy od jednotlivého k obecnému, od konkrétního k abstraktnímu. Deduktivní postup je opačný, vychází z obecných tvrzení a vztahuje je na konkrétní případy. Z hlediska empirického je testováním, do jaké míry jsou data v souladu s výchozí, předem formulovanou teorií.

Indukce je pravděpodobně historicky starším nástrojem vědy než dedukce, neboť kopíruje postupy zdravého rozumu. Zjednodušeně: poznání získávám zobecňováním těch empirických dat, která se často opakují; odborněji: vědecké hypotézy formuluji na základě zobecnění observačních faktů. Indukci znali již v antice, později⁴⁹ s ní pracovali především někteří pozitivisté, hlavně John Stuart Mill. Její omezení naopak zdůraznil filozof s rakouskými kořeny Karl Raimund Popper (viz níže). Slabina indukce spočívá v nemožnosti prokázat kauzální souvislost, ale i v logické nedokazatelnosti předpokladu, na kterém staví. Z pozorované

46 Označení kategorizace a klasifikace se zpravidla používají jako synonyma.

47 Srov. Buriánek (1993).

48 Ch. S. Peirce zavedl ještě metodu abdukce (retrodukce), při které výzkumník formuluje obecná hypotetická vysvětlení pozorovaných jevů, aniž by si byl jistý, že jsou správná. Abdukce je zpětný proces usuzování na příčiny jevu, když známe jeho výsledky, a logickými implikacemi se snažíme odvodit nejvhodnější vysvětlení pro pozorovaná fakta. Minulá zkušenost přitom dává badateli důvěru, že předpovědi induktivně z ní odvozené budou platné i do budoucna. Abdukce je provizorním přijetím hypotézy o výsledcích chování jevů, které mohou být následně potvrzeny experimentálně.

49 Často je v tomto kontextu uváděn Francise Bacon (1774), který ale indukci chápal odlišně, než je tomu dnes.

pravidelnosti výskytu určitého případu neplyne, že při pozorování dalších tomu bude stejně. Proto pravdivost pozorování jednoho případu neznamená důkaz platnosti obecného zákona. Induktivně vyvozený závěr je ale tím silnější, čím více rozmanitých případů jsme do pozorování zahrnuli. Protože induktivní zobecňování je vždy neúplné, nevede ke spolehlivým závěrům a neumožňuje predikce platné i v budoucnosti.

Deduktivní postup je opačný a postupuje od obecného ke zvláštnímu; vyvozuje závěry o specifických jevech z obecných teorií. Jejich správnost je zde tedy funkcí pravdivosti výchozích teorií a formálně logicky bezchybného usuzování; jsou-li pravdivé výchozí premisy, je pravdivý i závěr. Dedukce se často opírá o předchozí indukci a ta je naopak ověřována dedukcí, tak se v procesu vědy oba postupy neustále kombinují a ve svých závěrech doplňují.

Empirické metody jsou spjaté s empirickou rovinou práce ve vědě (viz výše), nejčastěji založené na pozorování a měření. **Pozorováním** rozumíme výběrové zaměřené smyslové vnímání, jímž získáváme data potřebná pro naplnění stanovených výzkumných cílů. Před jeho realizací je nezbytné vymezit předmět pozorování a následně dodržovat navržený postup zkoumání. Podrobněji v kapitole 7.

Termín **měření** je převzat z přírodních věd. Situaci měření popisuje Řehák takto: „Pozorovatel měří vlastnosti objektu tak, že mu přiřazuje hodnoty měřicí stupnice (škály) pomocí měřicího přístroje a měřících postupů v určitém prostředí. Měřicí stupnicí se obvykle rozumí číselná stupnice; je to předem daný jednoznačný systém, jehož hodnoty jednoznačně odpovídají úrovním měřené vlastnosti.“ (1971: 638) Pouze v minimu případů, s nimiž v sociálních vědách pracujeme, mají číselné symboly, jež objektům připisujeme, opravdu číselnou hodnotu, mnohem častěji se jedná pouze o číselné kódy (viz kapitola 5). Na rozdíl od přírodních věd také zpravidla nedisponujeme kalibrovanými měřicími nástroji ani standardizovanými stupnicemi, měření často nelze opakovat a odehrává se v prostředí, které nelze standardizovat. Navíc je obtížné eliminovat vliv subjektu pozorovatele na průběh měření. Pokud mluvíme v sociálních vědách o měření, jde o „proces přiřazování prvků jedné množiny, jimiž mohou být vlastnosti výzkumných jednotek, charakteristiky sociálních procesů apod., prvkům jiné množiny, jimiž mohou být čísla a číslice. Zpravidla půjde o zastupující indikátory (ukazatele), jejichž prostřednictvím vlastnosti zkoumaných jednotek, sociálních procesů apod. měříme“ (Loučková 2010: 196). Zjednodušeně řečeno, za měření považujeme vytvořený vztah mezi sledovaným znakem a vyjádřením míry jeho zkoumané vlastnosti. Podle toho, jak přesně chceme tuto vlastnost

postihnout, takové volíme měřítko – obor hodnot znaku – a jednotlivé hodnoty, kterých může nabývat. V terénu pak zjišťujeme konkrétní hodnoty znaků u všech výzkumných jednotek a každé z nich přiřadíme právě jednu hodnotu měřicí stupnice. Od měření odlišujeme ještě čítání – kterým zjišťujeme a vyjadřujeme počet prvků s danou vlastností.⁵⁰

Experimentální metoda je klasickou (po pozorování pravděpodobně nejstarší) metodou vědeckého zkoumání a v principu v sobě zahrnuje obě předchozí. Podstatou experimentu je studium řízené situace v kontrolovaných podmínkách, kdy badatel kontroluje nebo ovlivňuje jednu či více nezávislých proměnných a sleduje změny proměnné závislé.⁵¹ Právě experimentální schéma umožňuje sledovat vliv nezávisle proměnné na závislou, což dovoluje prokázat kauzalitu vztahů.⁵² Pokud experiment probíhá v laboratorních podmínkách, je nazýván umělý, ale existují i experimenty označované jako přirozené, při kterých je kontrola podmínek malá a situace se odehrává v přirozeném prostředí. Výhodou aplikace laboratorního experimentu je možnost ovlivňovat dobu a čas jeho konání i další okolnosti jeho průběhu a také možnost jej opakovat a ovlivňovat faktor, jehož působení zkoumáme. Nejenže experiment umožňuje sledovat změny ve zkoumané proměnné, dovo-

50 Podrobněji viz Řehák (1971).

51 Podrobněji viz kapitola 5.

52 V metodologické rovině je podstatný rozdíl v tom, zda mluvíme o souvislosti jevů, statistické závislosti nebo o kauzalitě. Ve všech případech chceme vyjádřit vztah mezi zkoumanými jevy. Jestliže spolu dva jevy souvisejí, neříká nám to nic víc, než že je mezi nimi nějaký vztah. Pokud ale mluvíme o statistické závislosti jevů neboli jejich příčinné souvislosti, pak můžeme určit její směr a specifikovat, který z jevů ovlivňuje a který je ovlivňován (můžeme určit příčinu a následek, závislou a nezávislou proměnnou). Kauzalita je speciálním případem statistické závislosti. Abychom mohli vztah dvou jevů označit za kauzální, musí u obou proměnných zároveň docházet ke změnám v odpovídajícím časovém pořadí a při jejich zkoumání musí být vyloučeny vlivy všech dalších jevů, které by do vztahu nezávislé a závislé proměnné mohly intervenovat. Jinak by se mohlo jednat o tzv. nepravou souvislost. Prokázat kauzalitu proto není snadné a v sociálních vědách, vzhledem ke složitosti zkoumané sociální reality, obzvláště (viz níže). Pokud pracujeme s jednorázovým, průřezovým šetřením, nemáme data potřebná k doložení časové souslednosti změn zkoumaných jevů a nejsou splněny všechny podmínky pro dokázání kauzality. Sílu vztahu mezi jevy (respektive jejich proměnnými) měříme pomocí statistických koeficientů (asociace, souvislosti a korelace). Koeficienty se liší v závislosti na tom, s jakým typem dat pracujeme (viz kapitola 5). Vztahy mezi proměnnými mohou být z hlediska jejich matematického vyjádření poměrně jednoduché (např. lineární) nebo složité. Velmi silný lineární vztah mezi dvěma proměnnými je označován jako „korelace“. Mezi proměnnými ale mohou být i vztahy nelineární. Na rovině statistické analýzy ale můžeme odhalit i silný vztah mezi proměnnými, které spolu ve skutečnosti nesouvisí. Proto je při interpretaci testovaných vztahů potřeba adekvátně posoudit získaný výsledek z hlediska logické konzistence, neboť ne každá odhalená souvislost je příčinnou kauzalitou. Podrobněji viz např. Disman (1995), Řehák, Řeháková (1986).

luje i zaznamenat, v jaké časové posloupnosti se odehrály, což je klíčová podmínka prokázání příčinné kauzality. Navíc u experimentu bychom měli být schopni vyloučit i vliv dalších intervenujících vlivů. Proto je experiment považován za velmi exaktní a průkaznou metodu zjišťování vlivu zkoumaného jevu.⁵³ Na druhé straně jeho výpovědní hodnota je omezená na zkoumané objekty, které jsou navíc vytrženy ze svého běžného prostředí. Řízení experimentu v přirozených podmínkách je ale obtížné, neboť je problematické kontrolovat veškeré okolnosti, jež jeho průběh mohou ovlivňovat. V sociologii se proto experimentální postupy příliš nevyužívají a když, tak právě ty odehrávající se v přirozených podmínkách, neboť umělý laboratorní experiment je považován za příliš odlišný od běžného života jedinců ve společnosti, a ve svých zjištěních tedy nevypovídající o jejich autentickém jednání. Setkáme se s ním ale na poli ekonomie, psychologie či pedagogiky, proto je legitimní, i když ne příliš často využívanou výzkumnou technikou také v mediálních studiích. Patrně nejznámějšími experimentálními výzkumy médií jsou armádní experimenty Carla Hovlanda, jenž po vstupu USA do druhé světové války zkoumal změny v motivaci nových rekrutů po zhlédnutí vysvětlujícího filmu *Why we fight?*,⁵⁴ a výzkumy psychologa Alberta Bandury, které ho vedly k rozpracování teorie učení do sociálně kognitivní teorie⁵⁵.

Experiment se od jiných výzkumných postupů odlišuje hlavně svojí základní strukturou. Především pracuje se dvěma analogickými skupinami, které badatel sleduje ve stejných podmínkách. Jedna skupina slouží jako experimentální, druhá jako kontrolní. Struktura obou skupin musí být stejná ve smyslu svého složení a všech známých i neznámých vlastností.⁵⁶ To se zajišťuje tím, že zkoumané jednotky jsou do jednotlivých z nich zařazeny podle pravidel náhodného výběru.⁵⁷ Experiment zpravidla začíná měřením sledované proměnné v obou skupinách (pretest). Následně vystavíme experimentální skupinu působení faktoru (nezávisle proměnné), jehož vliv chceme zkoumat. Ve třetím kroku opakujeme měření (posttest) závisle proměnné. Výsledky, které mají ukázat vliv testovaného faktoru na zkoumanou proměnnou, odečteme z rozdílů

53 Kerlinger (1972) označuje kontrolovaný experiment za ideální vědecký postup.

54 Podrobněji viz např. Lowery, De Fleur (1983).

55 Podrobněji viz např. Janoušek (1992).

56 Od klasického experimentu odlišujeme kvaziexperiment, ve kterém nemůžeme náhodně rozdělit zkoumané osoby do experimentální a kontrolní skupiny; mluvíme proto pouze o skupině srovnávací. Přesto i kvaziexperimenty usilují o zkoumání kauzálních vztahů (Kerlinger 1972).

57 Podrobněji o náhodných výběrech v kapitole 4.

posttestu mezi experimentální a kontrolní skupinou.⁵⁸ Označme výsledek pretestu experimentální skupiny PtE a výsledek posttestu TtE; k tomu analogicky pro kontrolní skupinu PtK a TtK; faktor označíme X.⁵⁹ Základní schéma experimentu vypadá takto:

PtE	X	TtE
PtK		TtK

Ad 3. Třetí pilíř každého vědeckého oboru tvoří **teorie**. Tento pojem užíval již Sokrates, a to v kontrastu k věštbám, později stál v opozici k pojmu praxe nebo empirie. Vědu nelze redukovat na shromažďování dat. Samotná data jsou bez vysvětlující teorie bezcenná, vždy potřebujeme širší kontext, ve kterém je uchopíme a interpretujeme. Interpretovat znamená odhalovat a vysvětlovat význam. Interpretaci provádíme na základě provedené analýzy dat a jejich výsledků. Empirická data lze interpretovat pouze pomocí teorie. **Vědecká teorie** je souborem uspořádaných, na základě empirických dat zobecněných, vzájemně souvisejících tvrzení – výroků – vysvětlujících jednotlivé jevy a vztahy mezi nimi. Teorie nejen organizují vědecké poznatky, ale také určují směr dalšího výzkumu. Jednotlivé teorie jsou spojovány do větších celků a vysvětlovány teoriemi vyšší obecnosti. Takový teoretický korpus tvoří základ vědní disciplíny a je z něho zřejmé, na jaké problémy se daný obor soustředí, jaké jsou postupy jejich zkoumání a co je považováno za jejich vyřešení.

Snahou vědce je formulovat teorie, které se blíží pravdě a odolají kritice dalších badatelů (a jsou použitelné v praxi). Snahou teorie je vysvětlovat a případně predikovat chování zkoumaných jevů. Aby určité tvrzení,

58 Ve specifickém případě lze experiment zredukovat a provést pouze jedno měření po vystavení experimentální skupiny působení faktoru. V tom případě předpokládáme, že výsledky kontrolní skupiny odpovídají datům, která bychom získali v pretestu obou skupin.

59 Jestliže jsme v pretestu a posttestu naměřili následující hodnoty:

PtE	X	TtE	35 %	X	55 %
PtK		TtK	30 %		35 %

vliv zkoumaného faktoru vypočteme jako: $F = (TtE - PtE) - (TtK - PtK)$. V uvedeném hypotetickém případě: $X = (55 - 35) - (35 - 30) = 15$. Zkoumaný faktor tedy způsobil 15% změnu ve zkoumané proměnné u experimentální skupiny, která mu byla vystavena. Zbývající rozdíl 5 % byl způsoben jiným než měřeným faktorem. Příčinou mohou být např. vlivy prostředí, rozdíly srovnávaných skupin, chyba měřicího nástroje, distribuce testů nebo únava zkoumaných jednotek, ale i efekt zrání (pokud experiment probíhá v delším časovém období, zkoumané objekty mohou být zkušenější) apod. V ideálním případě, kdy do experimentu neintervenuje žádný jiný než zkoumaný faktor, by hodnoty PtE, PtK a TtK byly shodné. Podrobněji viz např. Ferjenčík (2000).

formulované na základě empirických dat, bylo přijato jako součást teoretického korpusu vědy, musí:

- ▶ pracovat s přesně vymezenými termíny;
- ▶ být jednoznačné;
- ▶ zohledňovat všechny⁶⁰ jevy související s vysvětlovaným;
- ▶ být konzistentní (bezrozporné).⁶¹

Termín je jazykový výraz, jenž má v daném oboru dostatečně přesně vymezený význam vztažený k určitému aspektu skutečnosti (pro kterou přirozený jazyk nemusí mít vlastní označení). Vymezení termínů je v průběhu vědecké práce postupně zpřesňováno. Právě přesnost vymezení je to, čím se termín odlišuje od jiných, například nevědeckých, označení. Soustava termínů představuje terminologii daného oboru. Ačkoli se poměrně běžně používají označení termín a pojem jako synonyma,⁶² není to přesné. Pojem je myšlenková představa, odraz skutečnosti v myšlení, kterou označujeme nějakým pojmenováním – termínem.⁶³ Je výsledkem procesu abstrakce, v němž se na základě generalizace jednotlivin snažíme vystihnout podstatu jevu. Obsah a rozsah pojmu musí být vymezen specifikující definicí. V sociálních a humanitních oborech není výjimkou, když jsou stejné pojmy označovány různými termíny, protože v pluralitě přístupů často autoři z odlišných tradic oboru budují svou vlastní terminologii a vymezují pojmy znovu a samostatně, nikoli v jednotné linii.⁶⁴

Vědecké poznání je sociálně podmíněné, ovlivněné společensko-historickým kontextem⁶⁵ a odráží filozofické a metodologické zakotvení badatele a jeho názory na okolní svět. Pluralita sociálněvědních přístupů ale dokládá, že výzkumné úhly pohledu vědců jednoho oboru nemusejí být jednotné. Do značné míry je příčinou složitost sociální reality, ale také tzv. **multiparadigmaticčnost** oborů, jako jsou mediální studia, kulturní studia či sociologie. Pojem **paradigma** je velmi frekventovaný, ale stejně

60 Jak ukáží později, všechny se zkoumat zpravidla nepodaří, ale vědci se o to snaží.

61 V rámci jedné teorie nemohou zároveň platit dva protichůdné výroky.

62 Současná terminologie sociálních věd při užívání označení pojem a termín příliš nerozlišuje. Spíše je jejich volba podřízena stylistice a určité zvyklosti používat dané označení v určitém kontextu či slovním spojení. Také v tomto textu nejsem důsledná a na řadě míst používám označení (teoretický) pojem pro pojmenování určitého jevu. Často právě v případech, ve kterých je užití tohoto označení zažité.

63 Pokud bychom si pomohli terminologií sémiotiky, pojem znamená označované a termín označující.

64 Proto je potřeba při přípravě jakékoli vědecké práce vymezit používané termíny nebo se odvolat na konkrétní autory, kteří již takové vymezení provedli (podrobněji níže a v kapitole 5).

65 Ukazuje to sociologie vědění, kupř. M. Scheler nebo K. Mannheim, viz např. Berger a Luckmann (1999), Hubík (1999).

tak nejednoznačný.⁶⁶ Zpravidla je vztahován k americkému teoretikovi vědy Thomasi Kuhnovi, který jej použil v knize *Struktura vědeckých revolucí* (1962, česky 1997). Jako paradigma zpravidla označujeme základní vzor vědy,⁶⁷ jenž organizuje myšlení, zkoumání a porozumění vědců určitého oboru, vedené již přijatými a uznávanými vědeckými výsledky, které představují typy oborem řešených problémů a model jejich řešení. Pro Kuhna je pojem paradigma klíčovým při vysvětlování vývoje vědy, v němž se střídají období tzv. normální vědy a vědeckých revolucí.⁶⁸ Kuhn ale nebyl první, kdo s pojmem pracoval. V rámci sociologie jej v polovině minulého století používal strukturální funkcionalista Robert King Merton (1968),⁶⁹ který se věnoval sociologii vědy, stanovil principy, jimiž by se měl řídit vědecký výzkum, a formuloval koncepci teorií středního dosahu. V současném diskurzu sociálních věd se však termín paradigma používá ve významu, jenž přesně neodpovídá ani pojetí Kuhnovu, ani Mertonovu. Za paradigma je považován rámec uvažování vědecké komunity, v němž jsou kladeny vědecké otázky a hledány jejich odpovědi. Paradigma je způsob vidění světa vědcem, který zahrnuje přijímané příklady aktuální vědecké práce v oboru.⁷⁰ Může být spojeno s určitou tradicí oboru, navazovat na výzkumy určité školy nebo konkrétního vědce, například kulturní paradigma mediálních studií navazující na Birminghamskou školu a výzkumné Centrum pro studium současné kultury⁷¹ působící od roku 1964 v Británii.⁷² V tomto smyslu je paradigma vzorem, co v rámci dané disciplíny zkoumat a jak postupovat, za použití jakých výzkumných postupů. V sociálních vědách, které

66 „[...] i sám pojem paradigmatu se stal v podstatě hodnotícím a bylo by možná lepší ho do budoucna vůbec opustit,“ píše na začátku devadesátých let v období resuscitace české sociologie Josef Alan (1994: 11).

67 V metodologickém slova smyslu paradigma nesouvisí se saussureovskou sémiotikou.

68 Kuhn (1997) tvrdí, že v tzv. normální vědě existuje pouze jedno paradigma a jednotlivá paradigmatata, jež po sobě následují z hlediska historického, oddělená vědeckými revolucemi, jsou vzájemně nesouměřitelná. Kuhnovo pojetí nevysvětluje, jak posoudit, zda je jedno paradigma lepší než druhé, ani jak dochází k jejich výměně. Proto je kritizován z relativismu, subjektivismu a iracionalismu.

69 Jak ukazuje Buriánek (1993), podle Mertona má paradigma ve vědě sloužit jakou seznam zkoumaných pojmů a jejich vztahů a nástroj kontroly jejich užívání a zavádění, kumulovat poznatky o sociálních jevech, zmenšovat zavádění skrytých předpokladů do vědy a přispívat k propojení kvalitativní a statistické analýzy.

70 Toto pojetí má ke kuhnovskému poměrně blízko, ale nepřijímá nesouměřitelnost paradigmat (viz níže), čímž se naopak výrazně odlišuje.

71 Centre for Contemporary Cultural Studies.

72 Podrobněji v kapitole 7 nebo např. Turner (2003).

jsou inherentně multiparadigmatické, neboť v nich vedle sebe zároveň v jednom čase existují různé přístupy, způsoby řešení a vysvětlování otázek, je paradigma někdy přirovnáváno k úhlu pohledu na zkoumaný jev. V mediálních studiích mluvíme o dvou základních paradigmatech, starším **dominantním paradigmatu** a novějším kritickém **alternativním paradigmatu**.⁷³ Analogicky tomuto rozdělení⁷⁴ odpovídá paradigma **procesuální** a **sémiotické** či **kulturální**.⁷⁵ Zároveň se v mediálních studiích odrážejí i tři základní paradigmaty sociologická: **konsenzuální**, **konfliktní** a **interpretativní**.⁷⁶ Tyto odlišné přístupy nejsou v rámci sociálních věd vnímány jako vzájemně neslučitelné, ale spíše jako odlišné řezy sociální realitou, které se, jak ukazuje například Keller (1995), často doplňují. To, na pozici jakého paradigmatu výzkumník stojí, výrazně ovlivňuje nejen jeho náhled na sociální realitu, ale i na otázky, které si klade, a používané výzkumné metody (podrobněji v kapitole 3).

Základním filozofickým směrem, který stál u zrodu sociologie⁷⁷ jako moderní vědy a dodnes se odráží v některých výzkumných postupech i v oborech na ni navazujících, byl **pozitivismus**. Hlavní snahou jeho zakladatele, francouzského matematika a myslitele Augusta F. X. Comta (2000), bylo vytvořit vědu, která bude o sociálním světě přinášet stejně exaktní poznatky jako přírodní vědy. Klíčem k tomu, poskytovat obecně platná tvrzení o kauzálních vztazích mezi jevy (viz výše), je studium empirických faktů pomocí výzkumných metod přírodních věd, především pozorování a experimentu. Cokoli jiného jsou metafyzická tvrzení.⁷⁸ Podle pozitivistů a následně **novopozitivistů** (neopozitivistů, logických pozitivistů, později logických empiristů), zastoupených především

73 Podrobněji viz např. McQuail (1999).

74 Taková dělení jednotlivých tradic oboru do paradigmat jsou vždy umělá, vytvořená pro zprehlednění struktury oborové teorie. Proto se vymezení jednotlivých paradigmat mohou lišit a také určité výzkumné tradice a školy mohou být v rámci různých koncepcí řazeny do jiných paradigmat. To dokládá výraznou odlišnost používání tohoto označení od pojetí Kuhnova (1997), které paradigma považuje za uzavřené a vzájemně nekomunikující diskurzy. Osobně se snažím termín příliš nepoužívat, i když v některých kontextech je silně zažitý, např. standardně mluvíme o kvalitativním a kvantitativním paradigmatu (viz kapitola 2).

75 Podrobněji viz Fiske (2000).

76 Podrobněji viz např. Keller (1995).

77 Jak jsem uvedla v úvodu, považuji sociologickou tradici pro konstituování mediálních studií za nejdůležitější, proto z ní vycházím nejen metodologicky, ale také k ní nejčastěji odkazuji.

78 Zde ve spíše negativním významu jako mimovědecká a spekulativní, empiricky nepodložená vysvětlení (nikoli ve smyslu Aristotelovské metafyziky).

tzv. Vídeňským kruhem,⁷⁹ je základem vědeckého zkoumání poznání empirické reality skrze pozorování a jeho logická analýza a verifikace, které umožňují dospět k objektivně platným a pravdivým výpovědím o světě, jež mají charakter zákonů. Jejich pravdivost a správnost je dána pravdivostní hodnotou základních, dále neredukovatelných tzv. protokolárních vět o čistých faktech (empirických danostech), z nichž jsou odvozeny, a dodržením vědecké metody. Novopozitivisté usilovali o vytvoření jednotného jazyka vědy na základě fyziky a logiky.⁸⁰ Tato snaha však byla výrazně kritizována a prokázána jako nereálná. Novopozitivistický přístup se však dodnes odráží v prezentaci vědy jako nástroje obecně platného poznání poskytujícího verifikovaný soubor bezrozporných pravdivých poznatků o světě a univerzálních postupů jeho zkoumání. Pozitivistická epistemologie vyjadřuje objektivistickou ontologii, podle níž realita existuje sama o sobě (nezávisle na myslí lidí, kteří ji obývají, a tedy i výzkumníků)⁸¹ a jako taková je poznatelná. Základní kvalitou, již mají výsledky zkoumání splňovat, je objektivita chápána jako intersubjektivní shoda vědců o výsledcích dosaženého poznání.

Novější metodologické přístupy, například perspektivismus, naopak zdůrazňují vázanost poznání na určitou teoreticko-výzkumnou pozici vědce⁸² a naznačují relativitu poznání. **Falibilismus** formulovaný americkým filozofem Charlesem S. Peircem vychází z téměř opačných ontologických a epistemologických pozic než pozitivismus. Především předpokládá omylnost a omezenost každého poznání, a to i co do možnosti dosažení pravdy. O pravdivosti má smysl uvažovat pouze ve spojitosti s metodou vědecké analýzy, s procesem zkoumání, nikoli ve vztahu k výsledkům.⁸³ Jedinou možností, jak se pravdivému poznání přiblížit, je jeho neustálé testování a prověřování empirickými metodami, které umožňují eliminaci omylů a chyb. Jako tzv. **kritický realismus** jej rozpracoval Popper, jenž zásadním způsobem přispěl nejen k odmítnutí pozitivismu, ale především k formulaci dodnes platných metodologických principů moderní vědy.

79 K logickým pozitivistům, filozofům a teoretikům vědy Vídeňského kruhu, který se ve dvacátých a počátkem třicátých let 20. století scházel za vedení Moritze Schlicka, patřili Rudolf Carnap, Otto Neurath, Hans Reichenbach, Carl G. Hempel a další.

80 Podrobněji viz Petrusek (2008), Fajkus (1997), Carnap (1968).

81 Podle novopozitivistů je však otázka existence vnějšího světa nekorektní.

82 Při studiu sociální reality je podstatné, z jaké perspektivy (paradigmatu) a jakými nástroji je zkoumána.

83 Respektive můžeme zvažovat i pravdivost výsledků, ale nikdy si nemůže být zcela jisti, zda máme pravdu.

Popper kritizoval hned několik základních předpokladů novopozitivistů; zaměřím se na tři: (1) existenci čistých faktů; (2) prvotnost smyslového poznání a (3) možnost verifikace teorií. Podle Poppera neexistují čistá fakta ve smyslu empirických daností, neboť veškeré výpovědi o pozorovaném jsou teoretické povahy. Empirické poznání je od teorie neoddělitelné a empirická data získávají význam až teoretickým uchopením.⁸⁴ To lze snadno doložit tím, že mají v různých teoretických kontextech odlišný význam.⁸⁵ Podobně smyslové vnímání nemůže být základem poznání, protože bez smysluplné výzkumné otázky nevíme, jak je zaměřit – co pozorovat. Popper nesouhlasil ani s postupem logického dokazování hypotéz,⁸⁶ který považoval za adekvátní pouze v axiomatických vědách (matematice a logice). Ukázal, že v empirických vědách definitivní ověření hypotézy není možné. Podle Poppera začíná vědecká práce formulací domněnek – hypotéz, jejichž platnost testujeme pomocí experimentů. Proti novopozitivistické verifikaci Popper navrhuje metodu **falzifikace** hypotéz/teorií (hypoteticko-deduktivní metodu).

Zatímco všechny předchozí metodologické tradice usilovaly o verifikaci svých tvrzení, Popper zdůrazňuje nutnost jejich vyvracení. Ukazuje, že falzifikace je efektivnější, neboť již jediný případ neshody hypotézy s aktuálním pozorováním vede k závěru o její nesprávnosti. K verifikaci hypotézy bychom potřebovali testovat všechny případy, o kterých vypovídá, protože tvrzení formulovaná jako závěr jednoho pozorování jsou pouze singulární výroky vztahující se jen k danému případu. Testovat všechny případy však často není možné. Popper nepopírá, že výsledky jednotlivých experimentů mohou přispět k přesvědčení o platnosti formulovaných hypotéz, neboť jsou s nimi v souladu. V takovém případě má teorie určitý koroborovaný⁸⁷ obsah, který se již osvědčil. Takové hypotézy jsou dočasně přijímány, dokud věda neformuluje lepší. Žádná teorie nemá ve vědě status konečně platné pravdy, ale je jen otázkou času, kdy bude nahrazena jinou, vhodnější.⁸⁸ Věda je tedy koloběhem formulace a falzifikace hypotéz, které jsou nahrazeny hypotézami revidovanými,

84 Srov. „Teorie budujeme zobecňováním empirických dat, ale data samotná získávají svou důležitost až tím, že se stanou součástí širších teoretických konstrukcí.“ (Murphy 1999: 224)

85 Respektive jak píše antropolog Clifford Geertz: „To, co nazýváme našimi daty, jsou ve skutečnosti naše vlastní interpretace interpretací jiných lidí týkajících se toho, co si myslí, že oni sami a jejich spoluobčané činí.“ (2000: 19)

86 Podrobněji v kapitole 5.

87 Popper záměrně používá méně obvyklé *corroborate* – stvrdit, podepřít, podpořit – aby jej odlišil od *confirm* – potvrdit.

88 Podrobněji viz kapitola 5.

a ty následně znovu testovány. Tento proces eliminace chyb a zpřesňování vědeckého poznání napomáhá přiblížení se pravdě. Nelze však předpokládat, že hypotéza, která již prošla x testy své platnosti, obstojí i v testu $x + 1$. Množství přestátých testování však zvyšuje přesvědčení o její platnosti. Základní vlastností hypotézy proto musí být falzifikovatelnost. Musí být formulována tak, aby bylo jednoznačně určitelné kritérium, které když nastane, hypotéza je neplatná.⁸⁹ Tvrzení, že nejsou falzifikovatelná, nepovažuje Popper za vědecké výroky.⁹⁰

Ale ani Popper se nevyhnul kritice a později přijal výtku maďarského filozofa vědy Imre Lakatose, který rozlišil **naivní** a **sofistikovanou falzifikaci**. Zásadní odlišnost, již Lakatos prosazuje, spočívá v pozdržení či odložení odmítnutí vyvrácené teorie. Zdůrazňuje, že hypotézu můžeme zavrhnout pouze ve chvíli, kdy máme jinou, alternativní teorii, která předchází překonává. Pro vědu není taktické zůstat bez teorie, proto je vhodnější podržet teorii, o níž víme, že je v určitém rozsahu platná, byla již částečně koroborována (její obsah byl částečně potvrzen empiricky), ale zatím není dostupné jiné adekvátní vysvětlení. Nebo je možné stávající teorii upravit (modifikovat), pokud to zaručuje pokrok v daném odvětví. Tento postup je označován jako sofistikovaný falzifikacionismus, zatímco popperovský jako naivní.

Současná metodologie, jak uvádí Fajkus (2005), se však přiklání k názoru, že efektivita verifikace i falzifikace je obdobná, protože při testování teorie nevíme, po kolika případech úspěšné verifikace ji lze považovat za potvrzenou, a naopak, pokud připustíme, že drobné nedostatky nemusí automaticky znamenat zamítnutí teorie, jsou výsledky falzifikace stejně nejisté.

1.2 Specifika výzkumu v sociálních vědách

Posuňme se z roviny obecné metodologie na pole sociálních věd a ke speciálně vědní metodologii, jejíž postupy jsou aplikovány v mediálních studiích a při výzkumu kultury. Začnu uvedením specifik sociálněvěd-

89 V praxi to ale není až takhle jednoduché, protože ne vždy je k dispozici alternativní teorie (viz níže).

90 Jako příklad Popper (1997) uvádí marxismus a psychoanalýzu.

ního výzkumu⁹¹ oproti situaci ve vědách přírodních.⁹² Nejčastěji bývají uváděny následující odlišnosti zkoumání v přírodních a sociálních vědách:

- ▶ opakování výzkumu je v sociálních vědách problematické, neboť zkoumané jednotky, zpravidla jedinci, se mezi jednotlivými měřeními vyvíjejí, a navíc se samotnou účastí ve výzkumu mohou naučit novému nebo začít uvažovat o tématech, kterým se dříve nevěnovaly;
- ▶ neexistence obecně použitelného měřicího nástroje a nutnost vytvářet jej specificky pro každý výzkum;
- ▶ pravděpodobnostní charakter zkoumání a problém zobecnění poznatků na širší populaci;
- ▶ vliv intervence výzkumníka na zkoumané prostředí a jeho případná interakce se zkoumanými objekty.

Z pozice současných přírodních vědců se do značné míry jedná o stereotypní představu charakteristickou pro přístupy zdůrazňující odlišnosti sociálních a přírodních věd první poloviny 20. století. Někteří z nich o těchto odlišnostech nejsou přesvědčeni, respektive tvrdí, že se nejedná o specifika sociálních věd, ale že se s podobnými problémy potýkají i vědy přírodní. Také přírodovědci (v nejširším slova smyslu) potřebují nejen vysvětlit sledované vztahy mezi jevy, ale zároveň prokázat jejich platnost pro širší populaci a na dění mimo laboratoř.⁹³ Ale představa absolutní kontroly přírodovědců nad všemi faktory intervenujícími do měření není přesná, proto je výzkum v přírodních vědách výrazně snazší než v sociálních. Stejně tak se projevuje vliv vědců na samotný zkoumaný jev,⁹⁴ i když to na první pohled nemusí být tak zřejmé jako například při interakci výzkumníka s respondenty. V sociálních vědách zkoumáme jedinečné a neopakovatelné jevy, jež jsou výsledkem vědomého jednání subjektů. To však neznamená, že je nemůžeme vysvětlit pomocí kauzálních zákonů. Ačkoli žádný jev nemůže být opakován zcela identicky

91 Nadále budu vypovídat o výzkumu v sociálních vědách a tento přívlastek již nebudu opakovaně uvádět.

92 Mimochodem na tuto odlišnost upozorňoval již Popper. Naopak novopozitivisté, členové Vídeňského kruhu, byli přesvědčeni, že dělení na přírodní a sociální vědy je umělé a že všechny mohou existovat společně v rámci tzv. sjednocené vědy a poskytovat nenormativní poznání ve formě obecně platných zákonů. Podrobněji viz např. Ochrana (2009).

93 Například i ve fyzice má část zjištění pouze pravděpodobnostní charakter, zvláště pokud se týkají výzkumů tzv. složitých systémů, ani zde neexistují univerzálně použitelné měřicí nástroje a při měření může docházet k interakci výzkumného přístroje s měřeným systémem. Interakce má však odlišný charakter, neboť neprobíhá mezi dvěma vědomím nadanými subjekty. Stejně tak i v přírodních vědách může provedením experimentu na určitém systému dojít ke změně jeho vlastností, a jeho opakování je tedy možné pouze na jiném ekvivalentním systému apod.

94 Podrobněji Fajkus (2005).

a vždy má svá kontextová specifika,⁹⁵ mohou se v dalších jevech opakovat jeho obecnější charakteristiky.

Ačkoli zakladatel sociologie čerpal především z metodologie přírodních věd, na přelomu 19. a 20. století bylo stále jasnější, že společenské vědy potřebují své vlastní specifické metody zkoumání. Zakladatel tradice francouzské sociologie Émile Durkheim (1969) kladl důraz na vysvětlování sociálního sociálním a přístup označený jako sociologismus popsal v roce 1895 v *Pravidlech sociologické metody*, která ale stále vycházela z pozitivismu. U zrodu specifické metodologie sociální vědy stál představitel filozofie života Wilhelm CH. L. Dilthey⁹⁶ a německý myslitel s širokým rozsahem Max Weber (1983), kteří v opozici k pozitivismu zdůrazňovali specifika lidské společnosti oproti přírodě a potřebu vlastních metod zkoumání.⁹⁷ Především Weber ve svém pojetí sociologie jako rozumějící (chápat) vědy (z roku 1913) kladl důraz na zkoumání subjektivního smyslu jednání pro sociální aktéry, snahu poznat projevy sociálního života z hlediska významů, jež jim přisuzují jednatel. Odtud pramení myšlenka metody porozumění jako specifické kvalitativní metody poznání, která sice zohledňuje pravidla jednání, ale hlavně interpretativně vysvětluje subjektivní motivy a intence sociálního jednání aktérů.⁹⁸ Základem je vědecká interpretace subjektivního smyslu, již svému jednání přisuzují samotní aktéři. V procesu vysvětlení se výzkumník snaží odhalit a pochopit význam, jež druzí svému jednání v určitém kontextu přikládali, a zohlednit pluralitu alternativních pozic jednatel. Sociální vědec předpokládá, že jednání druhých je inteligibilní (nadané smyslem)⁹⁹ a záměrné, vedené určitými cíli a zájmy. Přitom pro interpretaci není nezbytné vcítění se výzkumníka do uvažování jednatel. Porozumět

95 Data, s nimiž pracují sociální vědy, jsou vždy historická, píše Buriánek (1993).

96 Dilthey (1980) vymezil rozumění umanutní vědy jako vědy o duchu (duchovní vědy, *Geisteswissenschaften*) a dal je do výrazného protikladu k vědám přírodním. Zatímco fyzické objekty zkoumané přírodovědou jsou nám přístupné pouze zprostředkovaně jako jevy, data věd o duchovních vycházejí z naší vnitřní zkušenosti, a jsou proto pochopitelná zevnitř. Na rozdíl od přírodních věd, které se snaží vysvětlovat (*erklären*) vztahy mezi jevy, úkolem duchovních/historických věd je především rozumění (*verstehen*). Proto musí duchovní vědy analyzovat objekt zkoumání v historické perspektivě, a to hlavně pomocí hermeneutiky (podrobněji v kapitole 10). Přírodní jevy vysvětluje, duševním jevům rozumíme, zní nejčastější parafráze Diltheye.

97 Podrobněji viz např. Dilthey (1980), Weber (1998), Fay (2002), Winch (2004), Janák (2005).

98 K jejímu rozpracování přispěl fenomenologický sociolog Alfred Schütz, který metodu rozumění (*Verstehen*) podřídil postulátu adekvátnosti požadujícímu, aby teoretické vysvětlení každodenního světa běžných aktérů bylo pochopitelné i pro ně samé (viz níže). Jakékoli teoretické koncepty přitom musejí být podloženy empirickým pozorováním. Podrobněji viz Urbánek (1989).

99 To nutně neznamená, že je ostatní budou považovat za racionální.

záměrům někoho jiného předpokládá schopnost rekonstruovat motivy jednajícího, převést jeho záměry do aktuálně srozumitelných pojmů a osvětlit, co znamenají. Poznání znamená pochopení smyslu, jež jednající do jednání vkládá.

Odlišnost přírodovědného a sociálněvědního způsobu vysvětlení výstižně formuloval britský filozof sociálních věd Peter Winch v knize *Idea sociální vědy a její vztah k filosofii* (2004). Přírodní jevy vysvětlujeme pomocí konceptu příčiny, kdežto chápání jevů sociálních vyjadřujeme pomocí odkazu k motivům a důvodům jednání. Jinak řečeno, zatímco přírodovědná explanace usiluje o odhalení řetězce příčinných souvislostí mezi jevy (příčinami a následky) a formulování kauzálních zákonů, sociálněvědní vysvětlení je založeno na hledání a interpretaci významu. To ale neznamená, že sociální vědy zcela rezignují na zkoumání příčinných vztahů mezi jevy. Spíše, že kromě příčinného vysvětlení jevu, které zajišťuje hlavně kvantitativní linie zkoumání, vyžadují i interpretativní porozumění.

Složitost sociální reality

Předmětem zkoumání sociálních věd je sociální realita, která se od reality přírodní liší svými vlastnostmi a způsobem vzniku. Takto na ni nahlízejí především interpretativní a konstruktivistické směry, jež jsou v současných mediálních i kulturních studiích dominantním přístupem.¹⁰⁰ Sociální realita vzniká působením jedinců, kteří ji obývají, je tzv. sociálně konstruovaná. To znamená, že vzniká a je průběžně reprodukována v neustále probíhajícím procesu jejich vzájemných interakcí a interpretací. Tito jedinci jsou vědomě jednající společenské bytosti. Ačkoli se rodí do již hotového sociálního světa a jsou jím formováni, zároveň svým jednáním tento svět spoluutvářejí, udržují, reprodukují i proměňují.¹⁰¹ Zkoumaná sociální realita je tedy výsledkem vzájemného působení objektivních faktorů i subjektivních motivů jednání aktérů a to ji odlišuje od reality přírodní.

Všichni lidé (nějak) rozumějí světu, ve kterém žijí; učí se to v dlouhodobém procesu socializace. Proto se výzkumníci při vstupu do terénu setkávají s předvědeckým pojmenováním a vysvětlením zkoumaných

100 Paradoxně McQuail (1999) tuto tradici označuje jako alternativní paradigma.

101 Podrobněji viz Berger, Luckmann (1999).

jevů.¹⁰² V sociálních vědách je obvyklé, že pojmenování, jež pro označení jevů používají zkoumaní jedinci, se neshodují s těmi, která pro to samé používá věda. Příčinou je odlišný způsob popisu reality vnějšího světa běžným aktérem a vědcem. Při výzkumu v sociálních vědách proto často dochází k překladům z jazyka aktérů žitého světa do jazyka vědeckého.¹⁰³

Pro postižení těchto odlišností odlišujeme **jazyk 1. a 2. řádu** a podobně také interpretace 1. a 2. řádu. Jazyk 1. řádu, jímž mluví běžní lidé, označujeme také jako jazyk přirozený. Je to jazyk, který se naučili v dětství, je složen z pojmů 1. řádu a slouží k odkazování na svět, v němž žijí. Jazyk přirozený je univerzální a lze jím vyjádřit vše, co jedinci dané kultury potřebují.¹⁰⁴ Věda používá jazyk 2. řádu složený z pojmů 2. řádu. Jsou to specifické termíny zavedené jednotlivými autory (v rámci určitých paradigmát) k označení teoretických konceptů, které vypovídají o zkoumaných předmětech, jejich vlastnostech a vztazích mezi nimi, zpravidla abstraktních a generalizujících, zatímco pohled běžných aktérů je naopak spíše specifický, více zaměřený na jednotliviny. Přirozený jazyk je příliš neurčitý a kontextově vázaný (např. určitá slova mají více významů a ten aktuální je zřejmý až ze souvislosti nebo naopak jsou stejné skutečnosti pojmenovávány různě podle toho, kdo o nich vypovídá nebo s kým mluví) a jednotlivé obraty často zatížené různými konotacemi, a proto je pro vědecké užití příliš volný. Věda nemůže vždy přejímat jazyková pojmenování běžných aktérů, protože vědci potřebují formulovat přesné a jednoznačné výroky. Při vědecké práci je nutné vyhýbat se nepřesným termínům, u kterých není jednoznačně možné určit smysl a rozhodnout, na jaké prvky se vztahují. Přesto jsou si přirozený jazyk a jazyk vědy často velmi podobné. Nedorozumění vzniká ve chvíli, kdy stejným slovem označují běžní aktéři něco zcela jiného než vědci.¹⁰⁵ Multiparadigmatičnost sociálních věd navíc přispívá k tomu, že ani vědci z různých tradic se na významu některých termínů neshodují, proto se na začátku své

102 Bauman (1996) ukazuje, že překryv vědění zdravého rozumu a přírodních věd je mnohem menší než v případě sociologie zkoumající jevy, jež jsou běžnou součástí každodenního života jedinců.

103 Podrobněji viz Petrusek (1993).

104 Zároveň ale, jak ve své hypotéze ve třicátých letech 20. století vyjádřili Edward Sapir a Benjamin Lee Whorf, formuje jazyk jako lingvistický systém, ve kterém jsme vychováni, naše specifické vidění vnějšího světa. V opozici k této myšlence naopak lingvista Noam Chomsky mluví o univerzální gramatice, podle níž je základ všech jazyků společný a vrozený. Podrobněji viz např. Pokorný (2010).

105 Snad nejtypičtějším příkladem je dvojice označení organizace a instituce, která běžní aktéři užívají zcela v odlišném významu a kontextu než sociologové. Podrobněji viz např. Vodáková, Petrusek (1996), Keller (1995).

práce nejprve snaží definovat pojmy, s nimiž budou pracovat, upřesnit, co jimi rozumějí, a zvýšit tak míru intersubjektivitu. Na empirickém poli vědy mluvíme o konceptualizaci a operacionalizaci pojmů,¹⁰⁶ které slouží k jejich zpřesnění a odehrávají se především v počátečních fázích empirické práce, ale i v jejím průběhu. Definice pojmu určuje jeho význam a je formulovaná v již rozšířených termínech, o jejichž významu panuje v daném oboru shoda.

Vědecká pojmenování jsou výsledkem poznávacích procesů, jako taková se průběžně vyvíjejí a stává se, že některé termíny přecházejí do přirozeného jazyka. Jazyk sociálních věd se přitom s jazykem přirozeným pravděpodobně prolíná více než jazyk a vědění věd přírodních. Na druhé straně sociální vědy nezdědila pracují s pojmy, které zatím přesně definovány nebyly a nejsou vzájemně jednoznačně odlišeny, i s pojmy, jež se významově překrývají, ale jsou používány odlišnými teoretickými tradicemi oboru. Interpretativní přístupy současně kladou důraz na to, aby sociální vědci byli schopni formulovat své poznatky i v jazyce prvního řádu, tak aby byly přístupné i těm, o kterých vypovídají. To je označováno jako **princip adekvátnosti**. Přitom samotní jedinci okolní svět taktéž neustále interpretují a na základě těchto interpretací prvního řádu se v něm orientují a rozumějí mu. Každý jsme tak trochu sociologem amatérem, tvrdil Miroslav Petrusek (1993: 70).

Sociální jedinci nejsou pouhými objekty zkoumání, ale aktivně se podílejí na spoluutváření sociálního světa. Protože jde o neustále probíhající proces, není možné jej ohraničit ani uchopit celistvě. Proto pro potřeby výzkumného šetření musíme zkoumanou část sociální reality omezit. Každá taková redukce samozřejmě přináší určité zkreslení, čímž dochází k ohraničení širší platnosti našich zjištění, a to i z hlediska časového. V podstatě se většina zjištění vztahuje ke stavu sociálního systému v okamžiku zkoumání, protože vzhledem k jeho dynamice mohlo již od realizace výzkumu (respektive od sběru dat) dojít k jeho změně. V sociálněvědních výzkumech většinou dostáváme pouze výsledky vztahující se k jednomu relativně krátkému časovému intervalu,¹⁰⁷ kterým je sběr dat, protože nejčastěji realizujeme jednorázová, **průřezová šetření**. Specifickým případem jsou **šetření longitudinální**, jež podrobují

106 Viz kapitola 5.

107 To výzkumníkům komplikuje situaci ve chvíli, když chtějí formulovat kauzální tvrzení vysvětlující stav jednoho jevu změnou stavu jevu jiného. Podmínkou je, aby změny nastaly po sobě ve správném časovém pořadí, a to nelze prokázat jednorázovým šetřením (viz výše).

vybraný jev dlouhodobějšímu nebo opakovanému zkoumání a snaží se o zachycení vývoje trendu.

V sociálních vědách jsme při realizaci výzkumů vystaveni práci s **informačně otevřenými přirozenými systémy**. V sociální realitě jevy ani osoby neexistují izolovaně, ale jsou vzájemně provázány. Některé prvky přirozeného světa jsou těmito vazbami propojeny více, jiné méně. Všechny však jsou součástí širších systémů, a proto je téměř nemožné zkoumat pouze jeden objekt,¹⁰⁸ naopak musíme zohledňovat i prvky, s nimiž je provázán. Každý přirozený systém přitom může být tvořen různým počtem prvků. Z obecnějšího pohledu je každý systém dílčím subsystémem většího celku, systému vyššího řádu, a jejich jednotky vzájemně interagují, protože se jedná o systémy otevřené. Kromě toho mají přirozené systémy schopnost adaptace na své okolí a přizpůsobují se jeho změnám, jsou dynamické. Prvky přirozeného systému mohou být ovlivňovány jinými systémy zvenčí, ale také s nimi mohou interagovat vzájemnou výměnou informací (nebo energie). Naopak informačně uzavřený systém není zvenku ovlivňován a jeho zkoumání by bylo snazší.¹⁰⁹ Sociální vědci ale usilují právě o to, zkoumat souvislosti mezi přirozenými jevy či systémy, a snaží se odhalit vztahy příčiny a následku, tedy vztahy kauzální. Žádný problém zkoumaný v sociálních vědách nemá podobu uzavřeného systému, ale naopak se prolíná s okolím a je jím průběžně ovlivňován. Přirozené systémy sociálního světa jsou velmi rozsáhlé a vždy záleží na konkrétním výzkumu, respektive výzkumníkovi, jak specifikuje a zúží svůj předmět zkoumání a jaké prvky se rozhodne do výzkumu zařadit. V praxi vlastně pracujeme s otevřenými systémy, ale aby to bylo možné a mohli jsme o nich vypovídat, je nezbytné se omezit jen na zkoumání určitého počtu vlastností a vstupů a výstupů z okolí. Čím složitější systém se snažíme obsáhnout, tím obtížněji budeme formulovat teorii vyjadřující jeho chování. S těmito nesnázemi se setkáme nejen ve výzkumu sociologickém či antropologickém, ale i v mediálních nebo kulturních studiích, a stejně tak mu čelí přírodovědci.

108 Nadále budu mluvit o zkoumaných objektech nebo jevech, kterými mohou být skupiny či jednotlivci či procesy.

109 Z hlediska obecné metodologie nelze plně vysvětlit chování informačně otevřeného systému, protože nelze kontrolovat všechny vstupy do něj. V sociálních vědách ale máme možnost zkoumat uzavřené systémy jen velmi výjimečně. To částečně vysvětluje, proč má většina zjištění na tomto poli pouze pravděpodobnostní charakter.

Příklad z výzkumu mediálního chování předškolních dětí

Pokud byste chtěli zkoumat mediální návyky předškolních dětí, nemůžete se zaměřit pouze na tyto jedince, ale budete muset zohlednit i prostředí rodiny, ve kterém vyrůstají, a mediální chování jejích členů. Ale ani rodina není izolovaným objektem. Dítě se dále, například ve školce, stýká s jinými dětmi a je zde vystaveno i působení vychovatelek. Navíc rodina udržuje kontakty se vzdálenějšími příbuznými, se sousedy, ale také v rámci náboženské komunity žijící v daném městě a její každodenní život je formován i interakcemi s dalšími členy této skupiny. Kromě toho patří rodina mezi obyvatele města a občany státu, v němž žije, sdílí národnostní kulturu atd.

Složitost sociální reality je jen jedním z úskalí, jimž při jejím zkoumání musíme čelit. Každý výzkum na tomto poli je vždy určitým zjednodušením, žádný nemůže postihnout všechny vlivy, které na vybraný jev působí. Proto jsme nuceni složitou sociální realitu, respektive přirozené systémy, jež chceme zkoumat, předem omezit. Disman (1995: 28) mluví o čtyřech základních redukcích:

1. redukce počtu pozorovaných proměnných;
2. redukce počtu analyzovaných vztahů mezi proměnnými;
3. redukce populace na vzorek;
4. redukce časového kontinua na jeden nebo několik časový bodů.

Protože přirozené sociální systémy jsou příliš rozsáhlé, nemůžeme je ve výzkumu postihnout celé a musíme vybírat pouze určité objekty (výzkumné jednotky), jen některé jejich vzájemné vztahy, jen některé z jejich vlastností a sledovat je jen po určitou dobu. Klíčovým faktorem, který ovlivňuje, jak velké omezení v daném šetření provedeme, je zvolená výzkumná strategie, především zda se jedná o výzkum vedený kvalitativními nebo kvantitativními postupy.¹¹⁰ Situace je o to komplikovanější, že o některých jevech, které intervenují do zkoumaného systému, o některých vlastnostech zkoumaných jednotek ani o některých vztazích mezi zkoumanými jednotkami při přípravě výzkumného šetření nevíme, a proto je nemůžeme zohlednit ani s nimi dále pracovat. To samozřejmě skrývá určitá rizika a omezení našich zjištění. Práce s omezenými systémy způsobuje, že výsledné poznatky mají pouze pravděpodobnostní (stochastický) charakter. Často jsou vázány pouze na tu společnost, ve které byly zkoumány, a na určité časové období a nelze je automaticky vztahovat

¹¹⁰ Podrobněji kapitola 2.

i na jiné kultury či historická období.¹¹¹ Naopak zjištění přírodních věd často platí univerzálně (gravitace působí stejně ve všech kulturách). Je tomu tak i proto, že častěji používají experimentální metodu umožňující prokázání kauzálních vztahů. Dalším omezením je skutečnost, že řada jevů, které bychom chtěli zkoumat, je smyslovému pozorování nedostupná a můžeme je studovat pouze nepřímo, zprostředkovaně prostřednictvím jevů, jež s nimi souvisejí.¹¹² Navíc sociální jevy jsou dynamické a v průběhu času se proměňují.

Příklad z oblasti výzkumu mediálních organizací

Ve výzkumu na téma „vliv mediálních rutin na obsah regionální části celostátního deníku“ mohou být analyzovány například projevy mediálních rutin při práci konkrétního zaměstnaneckého kolektivu v regionální redakci určitého média. Pozornost se zaměří na následující otázky: kdo rozhoduje o obsahu regionální části listu; kdo vybírá témata/události, která budou pokryta v jednotlivých vydáních; kdo rozhoduje o jejich umístění v listu a o tom, jaká plocha jim bude věnována; zda budou doplněny fotografií nebo jinou grafikou apod. Na první pohled může regionální redakce do značné míry působit jako omezený přirozený systém. Při pobytu v redakci ale badatel záhy zjistí, že kromě kmenových zaměstnanců má i řadu externích zpravodajů, jejichž míra spolupráce je velmi proměnlivá. Někteří přispívají několikrát do týdne, jiní jen několikrát do roka. Zároveň jednotliví novináři mají celou síť vlastních informátorů, s kterými spolupracují. Navíc se může ukázat, že na výslednou podobu regionální části listu má výrazný vliv rozhodnutí udělané mimo redakci, například v rámci celostátní struktury deníku. Které osoby tedy do šetření zahrnout? A budou zkoumáni pouze novináři, nebo i další zaměstnanci periodika, kupříkladu sekretářka, účetní, pracovníci inzertního oddělení či ochranky? Zahrnutí všech zpravidla limitují finanční nebo časové možnosti výzkumu (např. smluvně stanovené datum odevzdání závěrečné výzkumné zprávy), a navíc všichni se nezdají pro zodpovězení výzkumných otázek stejně povolání. Současně je možné, že po dobu, kterou badatel může výzkumu redakce věnovat, s některými osobami vůbec nepřijde do kontaktu. Zkoumání nemusí být dostupní ani všichni kmenoví zaměstnanci, například z důvodu dlouhodobé pracovní neschopnosti, rodičovské dovolené nebo pracovní stáží v zahraničí či školení. Je proto potřeba specifikovat jedince, které v rámci šetření bude zkoumat. Podobně je zřejmé, že badatel nebude zkoumat všechny vlastnosti členů redakce, protože některé z hlediska stanoveného cíle výzkumu nejsou relevantní. Výzkum lze omezit na charakteristiky, jež se projevují v novinářem vykonávané práci nebo se k ní vztahují. Mohl by proto ponechat stranou způsoby trávení volného času. Jejich vynecháním mu ale nevědomky

111 Proto je potřeba být obezřetný k tzv. přemrštěné generalizaci, zobecňování výsledků výzkumu nad rámec jejich platnosti.

112 Podrobněji viz kapitola 5.

unikne, že zástupce šéfredaktora chodí pravidelně hrát squash s jedním z členů redakce, jehož články zpravidla zabírají největší část titulní strany listu. Podobně z pozorování chodu redakce a vedením rozhovorů s jejími členy nezjistí, že hlavní editor udržuje poměr s fotografkou listu, protože o tom zatím nevědí ani jejich spolupracovníci. Je tedy zřejmé, že ve výzkumu dojde i k omezení spektra zkoumaných vztahů mezi jednotkami. Ačkoli provedené redukce budou mít vliv na získané poznatky o zkoumaném sociálním systému, nelze postupovat jinak.

V sociálních vědách je za omezení považován i samotný výzkumník nebo sběrači dat. I on (ona) vstupuje do zkoumaného přirozeného systému, stává se jeho součástí, ovlivňuje jej a je jím zpětně ovlivňován(a). V průběhu výzkumu tak nedochází pouze ke změně zkoumané situace a jejích účastníků, ale vyvíjí se i samotný výzkumník. Přitom výzkumník (i sběrači dat) disponuje vlastním předporozuměním jevů, které se rozhodl vědecky zkoumat. Americký sociolog Charles Wright Mills (2002) již v polovině minulého století doporučoval vědcům, aby se naučili tzv. uzavřít svoji osobní zkušenost a porozumění přirozenému světu, což vyžaduje značný cvik a sebereflexi. Důležitou dovedností, již si musí každý začínající výzkumník osvojit, je **kritická sebereflexe** vlastní pozice. Začíná tím, že si badatel uvědomí svoji vlastní hodnotovou orientaci a postoje, které by mohly ovlivňovat jeho výzkumnou práci. Druhý krok představuje snaha nenechat tyto subjektivní soudy v průběhu výzkumu do odborné práce intervenovat.¹¹³ To je teoretická rada, ale není snadné tomuto požadavku dostat. Především výzkumník si nemusí být vědom všech svých názorů a zkušeností, jež by jeho práci mohly ovlivňovat. V některých případech je možnost ovlivnění hodnotovými preferencemi na první pohled zřejmá, například když se badatel jako příznivce krajní pravice či levice rozhodne zkoumat mediální reprezentaci určité politické strany. Podobně tomu může být, když chce zkoumat fanouškovskou komunitu, do které sám patří. Ani v jednom případě takový výzkum není nemožný, je však potřeba revidovat, nakolik jsou výzkumné záměry a zjištění ovlivněny právě danými politickými preferencemi nebo zkušeností s každodenním životem příznivce daného mediálního obsahu. Je možné, dokonce pravděpodobné, že jako člen určitého uskupení má badatel přístup k informacím, které by jiným výzkumníkům zůstaly utajené. To může být velkou výhodou, ale i rizikem, budeme o něm mluvit v kapitole 7 o etnografických výzkumech a zúčastněném pozorování.

113 Srov. Weber (1998a, 1998b), který prosazoval hodnotovou neutralitu sociálních věd.

Pro rekapitulaci: Studium sociální reality zahrnuje řadu rizik a specifických situací. Zkoumaní jedinci sami interpretují svět, v němž žijí, připisují mu smysl a svým jednáním jej zároveň průběžně vytvářejí. Tato vysvětlení většinou zná i samotný výzkumník, protože je součástí stejného zkoumaného světa, a při realizaci výzkumu od nich musí odhlížet. Navíc se liší jazyk vědy a aktérů sociálního světa. Většinu otevřených přirozených systémů nelze v jejich šíři zkoumat a je nezbytné je pro potřeby výzkumu omezit. Tyto redukce způsobují, že výsledné poznatky mají pouze pravděpodobnostní charakter. Ačkoli zkoumání sociální reality není kvůli její složitosti snadné a osobní zkušenost výzkumníka se sociálním světem jeho výzkumné snažení někdy dále znesnadňuje, i sociální vědci aspirují na zjišťování poznatků a formulování teorií s širší platností.

Jak zkoumat sociální realitu

2.

*„...research is never a self-sufficient activity.
Theory is it's Slamee twin.“
(Halloran 1998: 12)*

Je zřejmé, že na poli sociálních věd čelíme mnoha situacím, které výzkumnou práci v oboru zesložitují. V předchozí kapitole jsme mluvili o paradigmatech a mediální studia jsou příkladem multiparadigmatického oboru. To znamená, že ke zkoumání jednotlivých otázek lze přistupovat z odlišných teoretických pozic a ve výzkumu volit různé postupy. Tu nejjednodušší dualitu téměř nesmiřitelných optik představuje kvantitativní a kvalitativní paradigma. Hlavní náplní této kapitoly bude vysvětlení odlišnosti kvantitativního a kvalitativního přístupu k sociální realitě a jejímu zkoumání a představení jednotlivých fází výzkumné práce.

2.1 Kvantitativní versus kvalitativní přístup

V předchozí kapitole jsem nastínila, že je podstatný rozdíl, zda na sociální realitu, a tedy i na objekt zkoumání, nahlížíme z pozice pozitivistické, nebo interpretativní (konstruktivistické). Tato odlišnost se v rovině metodologie sociálněvědního výzkumu odráží v rozlišení dvou paradigmat **kvantitativním** a **kvalitativním**. Jejich rozdíl není pouze v tom, že jedno preferuje hromadné jevy a tzv. tvrdá data a druhé pracuje s daty měkkými (viz níže). Podstata jejich odlišnosti spočívá v rovině obecnější – ontologické či teoreticko-metodologické. Zatímco kvantitativní

přístup je zakotven v novopozitivismu,¹¹⁴ kvalitativní přístup je naopak interpretativní.¹¹⁵ To výrazně ovlivňuje optiku, jak obě paradigma vidí jevy, jež mají zkoumat. Zatímco v základu (novo)pozitivismu je předpoklad objektivně existující, exaktními metodami poznatelné empirické reality nezávislé na jedincích, podle interpretativních přístupů je realita průběžně vytvářena jednajícími individui, která v něm žijí a připisují mu významy. Realita vnějšího světa vzniká až v těchto interakcích a skrze ně. Tím interpretativní přístupy nepopírají fyzickou existenci sociální skutečnosti, ale zdůrazňují její proměnlivý charakter a závislost na jednajících aktérech. Proto zdůrazňují nutnost nezkoumat žádný jev samostatně, ale v návaznosti na vědomí jedinců, v němž se reprezentuje. Kvalitativní paradigma více zdůrazňuje specifičnost předmětu zkoumání sociálních věd postavenou na základní ontologické dichotomii příroda versus kultura.¹¹⁶ Sociální realita je nahlížena jako ontologicky svébytná, neboť je zvýznamňována a vytvářena aktivně jednajícími individui. Pro kvalitativní a kvantitativní přístup používáme označení paradigma, protože vidění zkoumaného světa vědci z těchto dvou přístupů je často takřka neslučitelné. Ačkoli se dívají na stejný svět, vidí jej velmi odlišně. Zatímco kvantitativní přístup je zpravidla spojen s makropohledem, kvalitativní má blíže k mikrorovině zkoumání.¹¹⁷ Pomozte si při jejich odlišení metaforou. Podívejte se na následující fotografii a odpovězte na otázku, co je na ní zobrazeno: Les, nebo stromy?

114 Podrobněji kapitola 1.

115 Do opozice k pozitivismu bývá spíše stavěna hermeneutika. Já záměrně volím interpretativní paradigma provázané s fenomenologií nahlízející na sociální svět jako interpretovaný jeho aktéry, vytvářený jejich sociálními praktikami a zdůrazňující jejich prožívání a každodennost.

116 Podrobněji kapitola 1.

117 Mikrorovina zkoumání se soustředí na individua, případně rodiny či skupiny (označované také za mikrosystémy) a jejich jednání, oproti makropohledu zaměřenému na velké systémy, jako je společnost, organizace, sociální vrstvy, státy a dlouhodobé sociální procesy (kulturu apod.). Zatímco zkoumání mikroroviny je individualistické a soustředí se na každodenní jednání jedinců, zkoumání makroroviny je holistické. Do značné míry je jeden přístup na druhý nepřevoditelný. Metodologický individualismus je přínosný ve zkoumání subjektivního významu jevů pro jejich aktéry, ale selhává při vysvětlení mechanismů fungování společnosti jako celku, a naopak. Řada velkých teorií posledních padesáti let (např. Giddens 1984) se však o jejich skloubení pokouší, neboť je zřejmé, že vysvětlení fungování společenských jevů není možné redukovat ani na teorie o chování jedinců, ani na ty o sociálních celcích. Podrobněji viz např. Fay (2002), Šubrt (2008).

Obr. 1 Stromy, nebo les?¹¹⁸

Tam, kde kvantitativní vědci vidí les tvořený množstvím navzájem si velmi podobných stromů, příznivci kvalitativního přístupu vidí jednotlivé významně odlišné stromy. Stoupenci kvantitativního paradigmatu jsou přesvědčeni, že relevantní údaje o lese můžeme zjistit nejen tak, že jej budeme zkoumat celý, ale i tehdy, když do výzkumu správně (rozumí se podle pravidel pravděpodobnosti) vybereme jen jeho část. Naopak pro zastánce kvalitativního paradigmatu je každý strom natolik specifický a odlišný od ostatních, že jej musíme zkoumat samostatně a detailně. Je jasné, že ve výzkumu nikdy nemůžeme obsáhnout všechny jedince, můžeme ale vypovídat o jednotlivých stromech a je velmi pravděpodobné, že v lese (mezi ostatními stromy, které jsme ještě neměli možnost zkoumat) jsou i další, pro něž jsou naše zjištění také platná. S určitostí to ale říci nemůžeme. Převáděno zpět na rovinu metod zkoumání, kvantitativní šetření zkoumají větší celky prostřednictvím analýzy hromadných dat; kvalitativní se soustředí na jednotlivé jevy, jedince či případy a snaží se o nich vypovídat co nejpodrobněji. Odlišnosti obou přístupů vyplývají z historického vývoje obou tradic. Zatímco u kvantitativního paradigmatu je zřejmá inspirace přírodními vědami a jejich postupy zkoumání, kvalitativní paradigma je specifické pro sociální vědy a čerpá i z oborů humanitních. Pro rozvoj kvalitativního výzkumu byla podstatná linie

118 Barevná reprodukce vyobrazení v barevné příloze.

raně antropologických výzkumů mimoevropských kultur, interpretativní směry a fenomenologie, které naopak odmítaly redukovat aktéry sociálního světa na počítatelné objekty a kladly důraz na významy přisuzované jednání samotnými jednajícími subjekty. Tyto rozdíly v teoretickém zakotvení se zásadním způsobem odrážejí i v rovině empirické.¹¹⁹

Každá z obou tradic má svoji vlastní historii a vychází z jiných ontologických předpokladů. Porozumět této výchozí odlišnosti je klíčové jak pro následnou orientaci ve speciální metodologii mediálních či kulturních studií, tak pro pochopení designu konkrétních výzkumných šetření, neboť obecné teoretické zakotvení je v sociálních vědách pro podobu další empirické práce určující. Nelze však říci, že pro poznání života jedinců v současné společnosti je jeden přístup lepší nebo užitečnější než druhý, naopak se jejich zjištění mohou vhodně doplňovat. Kvalitativní postupy jsou silné tam, kde kvantitativní metody kvůli provedeným redukcím a standardizaci nejsou dostatečně citlivé a nedokážou zachytit drobnosti nebo okrajové jevy, ale také ve výzkumu sociálně či osobně citlivých témat (např. vztahy na pracovišti, k nadřizeným, k etnickým menšinám, zdravotní problémy; v kontextu mediálních studií mohou být takovými tématy kupř. výzkum návštěvnosti některých internetových stránek, určité sledované pořady či hrané počítačové hry nebo i čas reálně strávený těmito aktivitami apod.). Kvantitativní přístupy dokážou vypovídat o velkých celcích a přinášet zobecnitelné poznatky reprezentativní pro celé populace.

- 119 Stejný vliv má na podobu realizovaného výzkumného šetření i paradigmatické zakotvení výzkumníka, zda se hlásí spíše ke konsenzuálnímu, konfliktnímu či interpretativnímu přístupu. V rovině empirické práce se to projeví např. tím, jaké otázky si bude ve vztahu ke zkoumaným jevům klást. Velmi zjednodušeně si to můžete představit na příkladu výzkumu zaměřeného na fungování regionální zpravodajské redakce celostátního deníku. Předem je zřejmé, že to není téma, které by zajímalo zastánce všech tří přístupů do stejné míry a více než makropohledu konsenzuálnímu a konfliktnímu odpovídá interpretativní mikrorovině zkoumání. Přesto se zastánce konsenzuálního přístupu může ptát: Jaká je struktura redakcí celého periodika a jak jednotlivé redakce přispívají k jeho celkovému fungování a dodržují všechny redakce stejná pravidla, mají stejné kompetence? Výzkumníka z konfliktního paradigmatu bude např. zajímat, zda mezi jednotlivými redakcemi existuje nějaká hierarchie, kdo v této struktuře rozhoduje, kdo komu přiděluje práci, a to nejen na rovině jednotlivých redakcí, ale i uvnitř. (Má každý novinář možnost psát o libovolném tématu, nebo je jeho práce omezována oficiální politikou média či šéfredaktorem? Kdo určuje oficiální editoriaální politiku média – novináři, šéfredaktoři, nebo vlastníci? A spolupracují spolu jednotliví pracovníci, nebo mezi sebou spíše soupeří?) Zastánce interpretativní linie uvažování se bude snažit zodpovědět otázku: Jak funguje každodennost redakce, má nějaká specifika oproti jiným regionálním redakcím daného média, sdílejí její členové nějaké společné vědění nebo třeba společný žargon? Jak oni sami rozumějí procesu přípravy a řízení média a které činnosti považují pro jeho chod za podstatné?

Nejenže každý z přístupů používá specifické techniky sběru a analýzy dat, ale každý pracuje s daty, která mají zcela odlišný charakter. Kvantitativní data mají často numerický charakter nebo jsou na čísla převáděna a mluvíme o nich jako o **datech tvrdých**. Nejčastěji jsou výchozími datovými zdroji tzv. hromadná data, ať už v podobě agregovaných dat (tabulek) shromažďovaných průběžně nějakou institucí (např. úmrtnostní tabulky či statistiky rozvodovosti), nebo získaná přímo pro dané šetření aplikací vybrané výzkumné techniky. K těm nejčastějším patří *survey* neboli hromadné dotazníkové šetření,¹²⁰ případně statistické šetření. Kvantifikace zkoumaných jevů pomocí standardizovaného měření a statistická práce s číselnými údaji je zde pomůckou pro odhalování opakujících se pravidelností, formulování zobecnitelných závěrů a následně i predikcí. Naopak kvalitativní paradigma kvantifikaci sociálních jevů a užití statistických postupů jejich analýzy odmítá, protože se domnívá, že jejich povaha je tímto deformována. „Předmětem kvalitativní metodologie je studium běžného, každodenního života lidí v jejich přirozených podmínkách,“ píše Petrusek (1993: 129). To znamená zkoumat sociální realitu z pohledu samotných aktérů,¹²¹ v kontextu jejich života, jejich vlastním jazykem a v předem nestrukturovaných interpretacích. Proto kvalitativní výzkumy pracují s **měkkými daty**, jež mají zpravidla podobu dlouhých slovních výpovědí či zápisů nebo vyobrazení.

V předchozí kapitole jsem ukázala, že každý sociálněvědní výzkum provádí určité redukce zkoumané sociální reality. V kvantitativním šetření je jich zpravidla více než ve kvalitativních, ale hlavně se odehrávají v jiných rovinách. Kvantitativní šetření se zpravidla soustředí na jedno téma či otázku, jejichž uchopení předem strukturují podle již existujících teorií. V přípravné fázi provádějí řadu redukcí jak v rovině předmětu zkoumání, tak u jeho kontextu, a jsou proto spíše partikulární. Kvalitativní výzkumníci se naopak snaží obsáhnout jev podrobněji v celé šíři jeho rozsahu a působení, jejich práce jsou spíše holistické a snaží se zkoumaný jev uchopit komplexně a zohledňovat přitom i jeho kontext. Kvantitativní šetření přináší omezené množství informací o určitém jevu či tématu získané od širokého okruhu zkoumaných jedinců, naproti tomu kvalitativní poskytují značné množství údajů o několika jedincích. Zatímco kvantitativní výzkumníci výrazně omezují množství zkoumaných témat a sledovaných vlastností jevů, kvalitativní redukují hlavně počet zkoumaných jednotek. V předchozí kapitole jsem také uvedla,

120 Podrobněji v kapitole 6.1.

121 Zahrnují i tzv. emický pohled, podrobněji v kapitole 7.

že některých vlastností zkoumaných jevů si výzkumník nemusí být vědom. Kvalitativní přístupy dávají výzkumníkovi větší šanci alespoň některé z původně nepředpokládaných údajů získat a zohlednit v průběhu výzkumu, ale ani zde se nelze těmto omezením zcela vyhnout. Ve standardizovaném kvantitativním šetření je taková možnost minimální, i když jistým pomocníkem zde může být tzv. pilotáž, která na začátku projektu poskytne vhled do zkoumaného tématu.

Kvantitativní šetření usilují o formulaci širěji platných zjištění zobecnitelných na cílovou populaci a k tomuto účelu pracují se speciálními postupy vybranými výzkumnými vzorky.¹²² Naopak kvalitativní šetření se snaží postihnout zkoumaný jev a tomu podřizují volbu zkoumaných jednotek. Jednotky zahrnuté do výzkumu proto nemají být reprezentativním vzorkem pro cílovou populaci, ale právě z hlediska daného jevu. Zatímco kvalitativní přístupy usilují o odhalení a porozumění smyslu jednání jedinců v jeho kontextu, kvantitativní výzkumníci se zaměřují spíše na vystižení obecných vzorců jednání. Kvantitativní výzkum má proto spíše charakter **nomotetických věd**,¹²³ ve kterých se výzkumníci se snaží postihovat obecně platné zákonitosti a formulovat teorie s širší platností. Naproti tomu kvalitativní přístup více odpovídá vědám **idiografickým**, zaměřeným na individuální, specifické rysy konkrétních jedinců, jevů či událostí. Kvalitativní šetření mají častěji podobu **případových studií** (*case study*) věnovaných pouze jednomu objektu či výskytu jevu (případu: jedinci, sdělení, skupině, médiu, události).¹²⁴ Nejedná se tedy o metodu zkoumání, ale o typ výzkumu, formu jeho provedení, jehož cílem je porozumění zkoumanému případu a jeho individuálnímu průběhu a specifikům. Často dlouhodobé studie zpravidla vycházejí z detailního popisu případu a výzkumník přitom využívá co nejširšího spektra dostupných údajů a může kombinovat i různé výzkumné metody a typy dat, aby jeho poznatky byly komplexní. Vzhledem k tomu, že vypovídá pouze o jednom případě, neumožňuje širší zobecňování poznatků, ale poskytuje podklady pro jejich srovnávání.

122 Podrobněji o výběrech zkoumaného vzorku v kapitole 4.

123 Rozlišení věd na nomotetické a idiografické navrhl na konci 19. století německý filozof Wilhelm Windelband (1967). Přírodní vědy jako fyziku a chemii, které usilují o odhalení obecně platných zákonů, označil jako nomotetické (*nomos* je řecky zákon), duchovní vědy (např. historie) zabývající se jednotlivostmi (událostmi, které byly jedinečné) nazýval idiografické.

124 Psychologie mluví o kazuistikách jednotlivých případů.

Naopak kvantitativní šetření aspirují na **reprezentativitu**¹²⁵ a možnost zobecňovat získaná zjištění na širší populaci. Ta je dána a garantována především postupem a kvalitou provedení výběru zkoumaného vzorku. U kvalitativních šetření je však často otázka, zda jejich poznatky vůbec zobecňovat a na jaké jiné jevy. Častěji v tomto kontextu mluvíme o přenositelnosti zjištění, tedy o možnosti aplikovat závěry jedné studie na další případy, jejichž vlastnosti a kontext jsou obdobné té, z níž byly poznatky odvozeny. V podstatě je to možné pouze v případech, kdy existují empirické podklady o jejich vzájemné podobnosti.¹²⁶

Tab. 1 Základní rysy a odlišnosti kvantitativního a kvalitativního přístupu¹²⁷

kvantitativní	kvalitativní
nomotetický	idiografický
hypoteticko-deduktivní	induktivní
teorie je východiskem, je testována	teorie může být výsledkem, je formulována
partikulární	holistický
explanativní	explorativní
měření	popis
tvrdá data, tvrdé metody, velká standardizace	měkká data, měkké metody, bez standardizace
kauzální vysvětlení, odhalení příčinných souvislostí	snaha o porozumění
omezené informace o mnoha jedincích	mnoho informací o málo jedincích
redukce počtu pozorovaných proměnných a sledovaných vztahů mezi nimi	redukce počtu pozorovaných jednotek
reprezentace populace výzkumných jednotek	reprezentace zkoumaného jevu
možná generalizace na celou populaci	generalizace obtížná, zpravidla nevyžadovaná
spíše reliabilní, méně validní	vysoce validní, málo reliabilní

Validita a reliabilita výzkumných šetření

Pro posouzení kvality empirického šetření používáme několik základních kritérií. Kromě zmíněné **validity** a **reliability** mluvíme také o **relevanci** a **senzitivitě**.

125 Podrobněji v kapitole 4.

126 Někdy je zobecňování zjištění kvalitativních výzkumů odmítáno zcela s odvoláním na jedinečnost lidské zkušenosti, v jiných případech je irrelevantní (Loučková 2010).

127 Srov. např. Disman (1995), Hendl (2005), Babbie (2008).

Validita (platnost) určuje rozsah, na němž měříme skutečně ten koncept, který jsme zamýšleli, a do jaké míry jsou naše šetření a použité techniky sběru a analýzy dat schopny postihnout skutečné charakteristiky zkoumaného jevu. Psychologie odlišuje **validitu vnitřní** (interní) a **vnější** (externí). Interní validita se vztahuje k samotnému designu výzkumu, jeho struktuře a průběhu, co bylo měřeno a jak (jak přesné byly operacionální definice měřených proměnných). V závislosti na tom zjišťujeme, s jak velkou mírou jistoty lze konstatovat, že pozorované změny závislé proměnné jsou důsledkem vlivu proměnné nezávislé,¹²⁸ a ne nějaké jiné intervenující veličiny. To však lze posuzovat pouze ve výzkumu vedeném experimentálním způsobem, proto se u studií popisných omezuje hodnocení vnitřní validity na její přesnost a vhodnost vzhledem ke zkoumanému tématu. Externí validita vypovídá o platnosti zjištění výzkumu na širší (cílovou) populaci, tedy o možnosti výsledky zobecnit, vztáhnout jejich závěry i na jednotky, které se výzkumu nezúčastnily, na prostředí či podmínky, jež nebyly přímo zkoumány, případně na jiné časové (historické) období, než v jakém byl výzkum realizován. Externí validita je proto do značné míry závislá na reprezentativitě vzorku a na variabilitě zkoumaného jevu.¹²⁹

V sociologii se častěji odlišuje **validita empirická** a **teoretická**. První zohledňuje, nakolik data odpovídají realitě, což lze zhodnotit poměrně obtížně (pomocí experimentu). Teoretická nebo také konstruovaná validita posuzuje adekvátní volbu východisek výzkumu a nakolik zjištění výzkumu odpovídají naměřeným hodnotám. Podrobněji lze odlišit i validitu deskriptivní, zaměřenou na faktickou přesnost údajů v závěrečné zprávě, zda některé údaje nejsou vynechány, validitu interpretace dat a validitu jejich zobecnitelnosti.¹³⁰

Na první pohled nemusí být zřejmé, v čem problematika validity šetření spočívá, respektive proč bychom zjišťovali něco, co jsme vlastně nechtěli zkoumat. Problém je opět ve složitosti sociální reality a také v tom, že výzkumníci a jejich informanti často mluví odlišnými jazyky, a proto si nemusejí rozumět zcela přesně. To je příčinou, proč jsou kvantitativní šetření méně validní než ta kvalitativní, která poskytují možnost více se doptávat a ujistit se, zda jsme informaci opravdu porozuměli. Problém s validitou výzkumných nástrojů souvisí s tím, že v sociálních vědách, a tedy i v mediálních studiích, je značně obtížné vytvořit obecněji použí-

128 Podrobněji viz kapitola 5.

129 Srov. Kerlinger (1972), Ferjenčík (2000).

130 Podrobněji viz Hendl (2005).

telný výzkumný nástroj nebo měřítko. Výzkumné nástroje jsou zpravidla vytvářeny jednotlivě pro každý výzkum, a proto musejí být vždy znovu validizovány. Určitý dotazník, scénář rozhovoru nebo záznamový arch může být adekvátní ke zkoumání zvoleného tématu za daných podmínek, ale nemusí se hodit například pro jinou populaci, jiné časové období či kontext. To je typickým úskalím mezinárodních srovnávacích výzkumů, v nichž nelze jednoduše přeložit výzkumný nástroj z jednoho jazyka do druhého, ale je potřeba znovu promýšlet kladené otázky, zda i v odlišných kulturách slouží jako dobré ukazatele jevů, které chceme zkoumat. Zároveň řada redukci, jež provádíme v kvantitativních šetřeních, k validitě nepřispívá. Naopak velká míra standardizace kvantitativních výzkumů vede k jejich vyšší reliabilitě.

Reliabilita neboli spolehlivost odkazuje k rozsahu, na němž měření dává konzistentní výsledky. Tedy do jaké míry by data získaná v opakovaném měření za stejných podmínek byla shodná s předchozími. Reliabilní měření je takové, které by při hypotetickém opakování za nezměněných okolností přineslo (prakticky) stejná data.¹³¹ Srovnáme-li standardizované dotazníkové šetření s nestandardizovaným hloubkovým rozhovorem, je zřejmé, že pokud má respondent možnost zvolit jednu z nabízených variant odpovědi, je větší pravděpodobnost, že při opakovaném šetření odpoví stejně, než když svoji odpověď na položenou otázku může formulovat zcela libovolně a jeho odpověď mohou ovlivnit aktuální vjemy, nálada, zážitky i celkový průběh rozhovoru.

Reliabilita je považována za podmínku validity. Záleží na tom, jakou míru validity a reliability¹³² považujeme za vyhovující. Je zcela možné, že šetření, které opakovaně poskytuje velmi konzistentní data, zároveň měří něco jiného, než výzkumník původně zamýšlel,¹³³ ale my o tom

131 Realizace takového opakovaného měření je v zásadě nemožná, neboť u zkoumaných jednotek (jedinců) zpravidla v průběhu času dochází k učení se, a je tedy velmi nepravděpodobné, že by jejich odpovědi byly i napodruhé zcela stejné jako v předchozím případě, už jen proto, že první šetření mohlo u zkoumaných jednotek vzbudit zájem o kladené otázky a podnítit jejich uvažování o daném tématu. Navíc v mezičase mezi oběma šetřeními by pravděpodobně došlo i k dalším změnám v podmínkách výzkumu, které nemůžeme ovlivnit ani kontrolovat. „Problémy s reliabilitou se vyskytují vždy (v různé míře), kdykoliv pracujeme s lidmi,“ píše Loučková (2010: 62).

132 Míru validity i reliability měření lze testovat. Koeficient validity r nabývá hodnot od 0 do 1 a testuje těsnost lineárního vztahu mezi testem x a kritériem z , čím více se hodnota rxz blíží 1, tím je validita vyšší a šetření přesnější. Koeficient reliability výzkumného nástroje vyjadřuje míru stability dat získávaných v opakovaném šetření. Specifickým případem je pak koeficient kodérské reliability. Podrobněji viz kapitola 6.1.

133 Podobně jako se při střelbě na terč můžete trefovat poměrně systematicky do určitého místa, ale mimo samotný střed terče.